

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
Лабораторія психології малих груп та міжгрупових відносин
АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ УКРАЇНИ

МІЖГРУПОВА ВЗАЄМОДІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ:

ІДЕНТИЧНОСТІ, КАРТИНИ СВІТУ,
ДОЛАННЯ ТРАВМИ

Матеріали круглого столу
Київ, 9 червня 2022 року

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
Лабораторія психології малих груп та міжгрупових відносин
АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ УКРАЇНИ**

**МІЖГРУПОВА ВЗАЄМОДІЯ
В УМОВАХ ВІЙНИ:
ІДЕНТИЧНОСТІ, КАРТИНИ СВІТУ,
ДОЛАННЯ ТРАВМИ**

Матеріали круглого столу

Київ, 9 червня 2022 року

**Київ
Талком
2022**

УДК 316.455 : 355.014
М 88

М 88 **Міжгрупова** взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, додання травми: матеріали круглого столу (Київ, 9 червня, 2022 р.) [Електронний ресурс] / За наук. ред. П. П. Горностає, Л. Г. Чорної; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. – Київ : Талком, 2022. – 74 с.

ISBN 978-617-8016-61-6

У збірнику Матеріалів Круглого столу «Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, додання травми» розглядаються актуальні питання викликів та соціально-психологічних ресурсів міжгрупової взаємодії під час війни. Російсько-українську війну визначено як війну ідентичностей великих соціальних груп і як форму екстремальної міжгрупової взаємодії. З огляду на непримиренність картин світу українців і росіян обґрунтовано ціннісно-сміслові виміри війни, беззаперечну моральну перевагу українців над рашистськими загарбниками. Розглянуто прикладні питання додання воєнної травматизації, вразливості до інформаційних атак, зцілення потерпілих від травм війни та підтримки психічного здоров'я різних соціальних груп.

Адресовано науковцям і практикам, студентам і аспірантам, викладачам психологічних дисциплін закладів вищої освіти, психологам закладів загальної середньої та вищої освіти, системи післядипломної педагогічної освіти та інших психологічних служб, членам професійних психологічних асоціацій і волонтерських організацій.

УДК 316.455 : 355.014

Відповідальність за якість та достовірність матеріалів, а також за відсутність у них відомостей, що становлять державну таємницю та інформацію для службового користування, несуть автори.

ISBN 978-617-8016-61-6

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2022
© Асоціація політичних психологів України, 2022
© Колектив авторів, 2022

Зміст

<i>Чорна Лідія.</i> Слово до читача.....	4
<i>Barchi Beata.</i> Manifestation of traumatic experience in the individual's behavior	6
<i>Воронова О. Ю., Барчій М. С.</i> До проблеми етнічної ідентичності та толерантності сучасного юнацтва.....	8
<i>Горностаї П. П.</i> Війна ідентичностей: хто кого	12
<i>Горошко Т. В.</i> Групова взаємодія фахової спільноти в умовах війни	17
<i>Єременко А. В.</i> Виклики, пов'язані з наданням психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам	18
<i>Злобіна О. Г.</i> Взаємодія між українською та російською спільнотами: «нарративні фрейми» майбутнього	22
<i>Коробанова О. Л.</i> Територіальні ризики воєнного часу і міжгрупова взаємодія молоді.....	25
<i>Лазоренко Б. П.</i> Соціально-психологічні механізми колективної травматизації та зцілення в умовах воєнних дій	28
<i>Мужанова Н. В.</i> Особливості адаптаційних властивостей військовослужбовців, які беруть участь у боях	32
<i>Найдьонова Л. А.</i> Медіапсихологія міжгрупової взаємодії в умовах війни: емоції, когніції, дії	35
<i>Плетка О. Т.</i> Особливості вияву територіальної ідентичності у міжгруповій взаємодії під час війни	41
<i>Процик Л. С.</i> Психологічне забезпечення психічного здоров'я особистості в умовах невизначеності	44
<i>Ткаченко О. А.</i> Ціннісно-сміслова ідентифікація українців в умовах викликів війни	47
<i>Хохліна О. П.</i> До проблеми життєвих цінностей людини в умовах війни	49
<i>Чернявська С. М.</i> Професійно значущі особистісні властивості як компонент психологічної підготовки до професійної діяльності пілотів цивільної авіації в умовах війни.....	53
<i>Чорна Л. Г.</i> Війна як форма вияву екстремальних міжгрупових відносин	56
<i>Чуніхіна С. Л.</i> Політичне лідерство і колективні емоції в умовах війни ...	63
<i>Яковицька Л. С.</i> Професійне вигорання фахівців в умовах війни.....	67
<i>Яремчук О. В.</i> Міфодрама історичного досвіду: зцілення, примирення....	70

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Війна загострює смисли життя людини. Вона робить нас більш свідомими, відповідальними, мужніми, водночас війна піднімає з глибин підсвідомості образи, страхи, старі неопрацьовані душевні травми. Війна поляризує сприйняття світу, різко поділяє людей на своїх і чужих. Нейтральних позицій не існує. Кожен має визначитися, на якому він боці: захисників чи агресора, добра чи зла. До ворогів – абсолютний вияв гніву, до своїх – доброта, пошана, захоплення і ... вимогливість. Кожен намалював собі ідеальний образ українця, виходячи зі своїх власних уявлень, з історії свого роду, традицій регіону, і таких «ідеально-стереотипних» настановлень про тих, хто рятувався з окупованих територій, а хто залишився на малій батьківщині, хто виїхав за кордон, а хто не покинув Україну, хто став військовим, а хто залишився цивільним. І ці уявлення визначають реальну взаємодію між людьми як представниками великих соціальних груп.

Дискусія «хто кращий українець», обговорення незначущих деталей поведінки публічних осіб, які презентують українську еліту, що часом нагадує відверте хейтерство та булінг, а під час війни – ба більше, є розхитуванням суспільної єдності, знецінення реальних досягнень «своїх». Приниження («чмиріння») у соціальних мережах пересічними громадянами один одного, швидке оцінювання за характеристиками «поїхав – не поїхав, залишився», «понаїхав – покинув», використання групових упереджень за територіальною чи мовною ознаками людини, обов'язкове вишукування негативу в іншому – соціально-психологічні ознаки колективної травмованості психіки українців. Пошук винних, у тому що сталася війна, насамперед серед своїх, а не російського агресора – ще один прояв неусвідомлюваного виміщення колективного гніву. Внутрішній діалог українців в осмисленні війни обумовлений історією та сучасними нарративами взаємодії між українською та російською спільнотами.

Ці та інші актуальні питання міжгрупової взаємодії під час війни обговорювалися учасниками Круглого столу «Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, долання травми», що відбувся 9 червня 2022 року в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України. Організатором Круглого столу, присвяченого актуальним проблемам міжгрупової взаємодії, стала лабораторія психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту. Співорганізатор заходу: Асоціація політичних психологів України.

Науковці, практики, викладачі, педагоги, психологи, соціологи, філософи, соціальні працівники та освітяни, представники державних, громадських, приватних організацій і центрів аналізували механізми міжгрупової взаємодії, які призводять до негативних соціальних явищ: дискримінації, дегуманізації,

стигматизації, міжгрупової агресії у вигляді війни та геноциду. Російсько-українську війну було визначено як війну ідентичностей великих соціальних груп. Існує непримиренність в картинах світу українців і росіян: бачення історії, орієнтація на цінності, розуміння причинно-наслідкових зв'язків подій, мирного або ворожого співіснування соціальних суб'єктів, способів розв'язання внутрішньогрупових негараздів (за рахунок ресурсів інгрупи чи аутгрупи).

Особливості переживання безпеки та небезпеки умовними соціальними групами, які мешкають на мирних і окупованих територіях та в зоні ведення воєнних дій, надання психологічної допомоги переселенцям і біженцям, мотивація звернень за психологічною допомогою та механізми фасилітації такої допомоги, вразливість тих чи інших суспільних верств до інформаційних атак, процеси зцілення від травм, адаптаційні можливості, вигорання та підтримка психічного здоров'я різних соціальних груп – проблеми, які окреслюють життєві виклики українцям та які неможливо розв'язати без осмислення феноменології міжгрупової взаємодії в складних соціальних ситуаціях.

Хоча міжгрупові відносини потенційно й містять загрозу мирному співіснуванню різних соціальних груп, але вони необов'язково призводять до таких жаклих соціальних наслідків, як війна та геноцид. Людство накопичило достатню кількість механізмів здорової конкуренції між групами та встановлення виразної групової помітності в умовах міжгрупової гармонії. Зціленню від колективних травм сприятиме осмислення історії великих і глобальних соціальних груп, використання механізмів міжгрупової взаємодії як ресурсів розв'язання масштабних екстраординарних завдань розвитку людства, а не як засобів провокування міжгрупової агресії.

Сподіваємось, що матеріали, підготовлені учасниками Круглого столу, допоможуть читачам в осмисленні і рефлексії тих проблем, які обговорювалися на цьому форумі, допоможуть більш професійно зустрічатися з викликами війни, сприятимуть ефективнішому подоланню тих труднощів, які війна неминуче привносить в наше сьогодення.

Лідія Чорна

MANIFESTATION OF TRAUMATIC EXPERIENCE IN THE INDIVIDUAL'S BEHAVIOR

Beata Barchi

Mukachevo State University

PhD, associate professor

Associate Professor of Psychology chair

<https://orcid.org/0000-0002-5923-7331>

Problems related to the perception, adaptation and transformation of the environment are faced by everyone. To plan their actions, man needs a stable picture of the world, because, unlike other living beings, he/she has a perspective and a future. Psychological trauma is one of the most important psychological characteristics of a person that belongs to the fundamental problems in psychology. The problem of psychological trauma has always attracted the attention of experts, as the study of this phenomenon is extremely important in the context of the need to preserve the psychological health of the individual. The danger of psychological trauma lies in the longevity and disguise of the person's destructive consequences, which leads to the deployment of traumatic experiences. Psychotraumatic events, difficult life situations significantly violate the basic sense of security, cause the risk of destruction of the adaptive system of personality, which leads to neuroticism, increasing conflict in social relationships and violations of personality behavior.

Yu. Alexandrovsky, V. Волович, M. Levitov, S. Yakovenko, M. Berton, E. Bromet, E. Foa and others. Such scientists as D. Borodin, O. Varga, O. Gnezdilov, S. Gremling, E. Grinevich, B. Dates, W. Marishchuk, V. Reshetnikov, A. Antonovsky, A. Baum, C. Benight, R. Bryant, S. Hobfoll and others dealt with the problems of conducting psychotherapeutic activities with victims, studied the peculiarities of individual behavior in an emergency, raised issues of stress management.

Mental retardation occurs when a person does not have enough resources to survive a crisis. The concept of "psychological trauma" has no clear definition in modern psychology. This concept is most widespread in the theory of post-traumatic stress disorder in the late 80's in crisis psychology (Bayer, 2010).

The history of the concept of trauma follows from the early works of S. Freud and the pre-Freudian works of J. M. Charcot and J. Breyer. Freud developed the first psychoanalytic theory of trauma, in which this phenomenon was considered as a deep-rooted affect in the unconscious sphere, which has a pathogenic effect on the human psyche and is the basis of neurotic disorders. He saw the source of the trauma not in the external event, but in the psyche itself, in the splitting of the Ego, which leads to traumatic anxiety based on unconscious fantasies.

The psyche, as well as the internal environment of the organism, seeks to maintain a stable state, and everything that violates this stability is replaced by

Freud's terminology. Unlike physical trauma, which is always external, mental trauma can be intrapsychic in nature, i.e., the psyche has the ability to traumatize itself, producing certain thoughts, memories, experiences and emotions. The second important difference between mental and physical trauma is that it is invisible and objectified by indirect signs, the main of which is emotional pain. The body's reflex reaction to any pain is removal, avoidance, deprivation. But the main function of pain is informational, it reports the presence of damage and triggers the mechanism for healing and survival of the body.

Modern reality is an inexhaustible source of traumatic situations, which are understood as such extreme critical events, situations of threat that have a powerful and negative impact on the individual and require extraordinary efforts to overcome the consequences of this impact (Grinevych, Linsky, 2006).

They can take the form of unusual circumstances or events that expose an individual to an extreme, intense, extraordinary threat to the life or health of himself/herself or his/her loved ones, and fundamentally disrupt their sense of security. The difficulty of studying traumatic situations is that their number and sources are multidimensional. Therefore, they are defined as life-threatening situations or can lead to serious physical injury or injury; interrelated with the perception of physical violence against other people; related to the impact or information on the impact of harmful environmental factors (Catholic, Koval, 2006).

Psychological trauma is a consequence of a situation when a person felt defenceless against danger. The fixation of psychological trauma has a deep psychophysiological basis, so emotional memory can be an obstacle to developing productive strategies for crying behaviour. In the absence of psychological help from such a person, any situation of obstacles is imposed on this focus of pain. Therefore, a person who has experienced psychological trauma is a person with "bare nerves". In the case of a frustrating situation, he/she is primarily looking for ways to remove the negative emotional state.

Injuries vary in the nature of the traumatic situation and the degree of impact, but the main result of the injury is the position of the victim, which is fixed in the subconscious of the subject. This position is associated with negative emotions that are entrenched in the psyche, associated with the peculiarities of the primary situation. As a result, when dealing with situations that resemble the primary, the subject experiences feelings of helplessness and tries to avoid them, that is, he/she is afraid, even if he/she knows that they are not really a threat. Fear becomes obsessive because the client struggles with it but cannot "push" it out of his mental world.

Because mental trauma does not exist in the psyche in isolation, but interacts with each other, there is a summation of emotional components, which is associated with increasing mental tension and the emergence of destructive attitudes.

As a result of psychological trauma there is a disorganization of behavior, weakening of vitality, narrowing of resources and so on. The traumatized person constantly finds himself/herself in life situations in which he/she is re-traumatized. Therefore, the main task of the therapist is to remove the client from the position of the victim and get rid of negative emotions.

References

Bayer O. *Life crises of the individual: textbook*. Manual [Zhyttyevi kryzy osobystosti: navch. posibnyk] Dnipropetrovsk Publishing House. nat. University, 2010. 244 p. (in Ukrainian)

Catholic, G., Koval, M. The impact of stress on the development of psychosomatic diseases in adolescents [Vplyv stresu na rozvytok psykosomatychnykh zakhvoryuvan' u pidlitkiv] *Collection of abstracts International. conf. on child and youth psychotherapy "Child and youth psychotherapy in Ukraine: 5 years of experience"*. Lviv, 2006. P. 31–33. (in Ukrainian).

Grinevych, E., Linsky, I. Common and specific markers of mental and behavioral disorders due to emergencies in qualitatively different contingents of victims [Spil'ni i spetsyfichni markery rozvytku psykhychnykh ta povedinkovykh rozladiv vnaslidok nadzvychaynykh podiy v yakisno vidminnykh kontynhentakh postrazhdalykh] *Archives of Psychiatry*. 2006. T. 12. № 1–4. P. 16–21. (in Ukrainian)

ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ТОЛЕРАНТНОСТІ СУЧАСНОГО ЮНАЦТВА

Воронова Ольга Юріївна

кандидат психологічних наук, старший викладач

Мукачівський державний університет

<https://orcid.org/0000-0002-6504-240X>

Барчій Магдалина Степанівна

старший викладач

Мукачівський державний університет

<https://orcid.org/0000-0002-7762-0959>

Проблема ідентичності залишається однією з найактуальніших у зарубіжній та вітчизняній психології. Різні наукові підходи та аспекти її вивчення висвітлено у працях А. Бандури, Е. Еріксона, М. Куна, Т. Макпартленда, Дж. Міда, Р. В. Каламаж, К. В. Коростеліної, Г. Теджфела, Дж. Тернера,

Т. М. Яблонської, В. О. Ядова, М. Й. Боришевського, І. В. Данилюка, В. Б. Євтуха та ін. Найчастіше ідентифікація розглядається як важливий механізм соціалізації, що виявляється у прийнятті індивідом соціальної ролі, в усвідомленні ним групової належності, формуванні соціальних установок тощо. Ідентичність, що є результатом ідентифікації, трактується як усвідомлене самовизначення особистості, соціального суб'єкта (Євтух, 2012).

За сучасних реалій процеси глобалізації та модернізації відбуваються паралельно з процесами етнічної ідентифікації, етнорегіоналізації та релігійного розмежування. Під тиском викликів глобалізації прояв, відсутність або наявність міжетнічної рівноваги стають параметром стабільності мультикультурних країн. Трагічні події 2013–2014 рр. в Україні та теперішня жаклива війна свідчать, що тільки етнічна толерантність може запобігти сповзанню суспільства до війни та розрухи і хаосу. Етнічне різноманіття повинно спонукати суспільство навчитися на всіх рівнях розуміти один одного, співпрацювати і знаходити компромісні рішення. Основою етнічної толерантності є позитивна етнічна ідентичність, її сформованість спричиняється готовністю до спільної діяльності особистості з представниками інших етносів (Бичко, 2007). Етнічна толерантність розглядається науковцями як терпиме ставлення до представників іншої етнічної групи, взаємна емпатія, наявність позитивного образу іншої етнокультури зі збереженням позитивного сприйняття своєї власної, готовність до спільної діяльності.

З метою вивчення проявів етнічної толерантності у молодіжному середовищі нами було проведено письмове опитування (анкетування), у якому було запропоновано здобувачам вищої освіти дати відповідь на декілька запитань (Що саме ви розумієте під етнічною толерантністю? Чи вважаєте ви себе толерантним/толерантною? Як Ви ставитесь до представників інших національностей? Чи спонукає до виникнення конфліктів наявність у колективі (виробничому чи навчальному) представників інших національностей? Яка Ваша позиція щодо можливості збільшення кількості представників тих чи інших національностей в навчальному закладі? Чи виступили б Ви на захист представника іншої національності у випадку виникнення загрози його честі і гідності?).

У результаті дослідження уявлень здобувачів про етнічну толерантність ми виявили, що дане поняття у них найчастіше асоціюється із поняттям «терпимість» (про це зазначено у 42 % опрацьованих нами анкет), 25 % опитаних пояснюють толерантність як рівне ставлення до інших національностей; 14 % – як повагу; 8 % – як розуміння; 5 % – як прийняття іншої культури. Не мали чіткої відповіді на це питання 6 % респондентів. Анкетування також показало, що 71,4 % опитаних відносять себе до категорії толерантних у ставленні до представників інших націй. Натомість 9 % не

вважають себе такими; 20 % здобувачів не змогли відповісти на це запитання. Незважаючи на те, що майже три чверті респондентів вважають себе толерантними, на питання «Як Ви ставитесь до представників інших національностей?», лише 23 % учасників опитування обрали варіант «позитивно», 28 % – «швидше позитивно», 24 % – «нейтрально». Варіанти відповідей «швидше негативно» і «негативно» обрали відповідно 15 і 10 % респондентів.

Принциповим для нас було визначення позиції здобувачів щодо можливості збільшення кількості представників тих чи інших національностей в їхньому навчальному закладі. Позитивно сприйняли дану ідею 38 % респондентів, 13 % опитаних це не сподобалось, 31 % студентів обрали варіант «байдуже», 18 % досліджуваних не визначилися зі своєю позицією щодо даного питання. З огляду на те, що певна частка респондентів нейтрально, а часом і байдуже ставляться до представників інших національностей, до взаємодії та взаєморозуміння з ними, можна припустити імовірний їх перехід із категорії етнічної толерантності в категорію етнічної інтолерантності, що є проблемою для вільної міжетнічної взаємодії. Це можна пояснити не тільки відсутністю практики міжетнічної взаємодії або особистим негативним досвідом такого спілкування, але й поширеними у побуті стереотипами, забобонами щодо тих чи інших національностей, а також їх загостренням у ситуації воєнного стану.

В результаті дослідження за опитувальником «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) можемо побачити, що в групі досліджуваних домінуючими виявилися показники за шкалою «Норма» ($Mx=15,6$), що говорить про поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. Норма (позитивна етнічна ідентичність) представляє такий баланс толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійного і стабільного існування етнічної групи, з іншого – як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі. Позитивність відносин до власних та інших народів, що поєднується в нормі, зовсім не припускає емоційної однозначності цих відносин. Показники за шкалою «Етнічна ідентичність» ($Mx=10,48$) вказують на те, що деякі досліджувані мають характеристики розмивання етнічної ідентичності, виражені в невизначеності етнічної приналежності. Для нашого регіону ці показники є зрозумілими, оскільки область є багатонаціональною. Менш вираженими є показники за шкалою «Етнофанатизм» $Mx=6,72$; та за шкалою «Етноогоїзм» ($Mx=4,32$). Етноогоїзм, етноізоляціонізм і етнофанатизм представляють собою ступені гіперболізації етнічної ідентичності, що означає появу дискримінаційних форм міжетнічних відносин. Індивіди, у яких самосвідомість трансформувалася за типом гіпоідентичності, характеризуються тим, що їх етнонегіліс-

тичні тенденції відображають небажання підтримувати власні етнокультурні цінності, виражаються у відчутті етнічної неповноцінності, утискання, сорому за представників свого етносу, іноді негативізму по відношенню до них і в труднощах у спілкуванні. Етніцизм відчужується від власної групи. Заперечення як один із загальних захисних механізмів при цьому типі ідентичності може активізувати загальну агресивність. При такому типі ідентичності більш імовірним стає насильство як форма дії і агресивний стиль вирішення конфліктів, що відображає прагнення представників групи до етнічного домінування. У міжетнічній взаємодії вона проявляється в різних формах етнічної нетерпимості: від роздратування, яке виникає як реакція на присутність членів інших етнічних груп, до відстоювання політики обмеження їх прав і можливостей. Щодо лояльного виду гіперідентичності, що позначається як етнологізм, то він може виражатися і в нешкідливій формі на вербальному рівні як результат сприйняття через призму конструкту «мій народ». Але може припускати, наприклад, напруженість і роздратування в спілкуванні з представниками інших етнічних груп, або визнання за своїм народом права вирішувати проблеми за чужий рахунок (Боднар, 2007).

У XXI столітті в усьому світі загострилось усвідомлення людьми своєї етнічної належності, етнічна ідентичність. Подальше існування всього цивілізованого, мультикультурного простору стає неможливим без утвердження в суспільній свідомості людей установок на толерантну взаємодію та взаємозалежність між індивідами і соціальними групами. Перспективами подальших досліджень може стати поглиблений аналіз впливу соціально-психологічних факторів на розвиток етнічної ідентичності та толерантності сучасного юнацтва.

Література

- Бичко, О. В. (2007). *Профілі української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз*. К.: Генеза.
- Боднар, М. Б. (2007). *Етнопсихологічні особливості самоактуалізації студентської молоді*: монографія. Кременець: ВЦ КОГП ім. Т. Г. Шевченка.
- Євтух, В. Б. (2012) *Етнічність: енциклопедичний довідник*; [Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики]. К.: Фенікс.

ВІЙНА ІДЕНТИЧНОСТЕЙ: ХТО КОГО

Горноста́й Па́вло Петро́вич

*доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*
<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>

Ідентичність – це одна з базових характеристик особистості та соціальних груп (Горноста́й, 2014). В російсько-українській війні боротьба за ідентичність надзвичайно важлива, тому що питання буквально стоїть: «хто – кого». Від того, яка ідентичність виживе, залежатиме не лише доля української і російської ідентичностей, від цього залежатимуть долі України і Росії. Росія намагається знищити суб'єктність України, в основі якої лежить українська ідентичність, для свого імперського самоствердження.

В чому суть української ідентичності? Ми всі вважаємо себе українцями, громадянами України. Тут є етнічна, громадянська та історична складові. Але якщо з громадянською складовою все в порядку, мало того, після вторгнення 24 лютого вона навіть зміцнилася через згуртування, також посилилася етнічна складова (як показник – масовий перехід на українську мову), то що стосується історичної складової, вона трохи просідає. І саме це є однієї з причин цієї війни.

В чому суть російської ідентичності? Це не просто уявлення про себе як про російський народ, що має своєрідну культуру, мову тощо. Там дуже висока імперська складова, що істотно базується на історичному підґрунті. Історичні складові української та російської ідентичностей перетинаються, і це створює досить жорстку колізію, спричинену здебільшого фейковою російською історією. Для цього використовуються багато продуктів міфотворчості, що спираються на суто імперської ідею «русского мира», яка останнім часом перетворилась на нацистську ідею в чистому вигляді.

На які історичні міфологеми спирається ідеологія «русского мира»? Одна з таких міфологем: «Москва – Третій Рим». Перший Рим – це столиця стародавньої Римської імперії, Другим Римом вважається Константинополь (Царгород), на звання «Третій Рим» претендує Москва. Ця міфологема утверджує спадкоємність Росії від Візантії через стародавню Русь. Щоб закріпити цю спадкоємність була використана конструкція понять «Велика Русь», «Мала Русь» і «Біла Русь», які є лише різними частинами однієї Росії (тобто Русі, лише на грецькій лад). Це дозволяє утворити міфологему «Ми один народ», забуваючи, що Руссю називалися лише землі, що належать сучасній Україні.

Все це начебто дає Росії геополітичні права на Україну: якщо вважати, що ми один народ, то Україна з точки зору цієї ідеології має розчинитись в

російській ідентичності. Тобто є «велика Росія», що начебто має походження від «Київської Русі», столиця якої була в Києві, потім вона начебто перемістилася в Москву. Звідси випливає претензія на нашу історію, до якої Московія не має жодного стосунку. Це держава, яка виникла на іншій території, і має свою історію, що походить від Володимиро-Суздальського князівства, а пізніше – Золотої Орди.

Ці претензії посилювалися в кінці XV століття, починаючи з великого московського князя Івана III, завдяки доданку до княжого титулу «господар всея Руси». В цей час відбулось розширення Московського князівства за рахунок Новгородської держави і Псковського князівства, а протягом XVI–XIX століть – інших земель: Сибіру, Далекого Сходу, Північного Кавказу, Кримського Ханства. Не минула ця доля і Україну з Білоруссю, хоча в XV столітті Київському і Полоцькому князівствам (майбутнім Україні та Білорусі) повезло більше, ніж Новгороду, бо вони на той час були у складі Великого Князівства Литовського, яке завжди ворогувало з Московією і Золотою Ордою. Це дозволило «затримати» їх анексію Московією на декілька століть, що, власне, допомогло зберегти українську і білоруську ідентичності.

Міфологізована ідеологія як частина картини світу використовується і в XX та XXI століттях. Так, ідеологема «Можемо повторити!», що стосується Другої світової війни, має вектор, спрямований в майбутнє. А це несе реальну загрозу, яка зараз повністю справджується. Натомість, прийнята в усьому цивілізованому світі ідеологема «Ніколи знову!» має вектор, спрямований в минуле. Це означає, що травму війни треба залишити в минулому і запобігти її новим передумовам.

Російсько-українська війна ведеться не лише за географічну територію, це війна за історичну територію, смисловий простір, територію ідентичностей. Якщо не вирішити цю колізію, якщо ми не відвоюємо нашу історичну спадщину, не закріпимо право вважати нашу спадкоємність від Русі, то неминуче постане дилема: «хто кого?». Якщо Росія продовжить відстоювати право на велику імперію, яка має спадкоємність аж від Візантії (Другого Риму), то їй завжди буде заважати українська ідентичність, бо українська ідея цілком суперечить ідеї російської імперскості. Між ними існує повна несумісність.

Чому важливо захищати власну ідентичність? Якщо зникає ідентичність і руйнується колективна (національна, історична) пам'ять, то група зникає як така, навіть якщо її члени частково або повністю залишаються живими, а тим більше якщо їх знищують. Група або її залишки асимілюється в новій групі. Частина групи, що рятується покидає свою землю, або насильно депортована, має ризик втратити територіальну ідентичність. Такі процеси існували протягом всієї історії людства. Якщо така міграція відбувається мирним шляхом, це одна справа, але часто це знищення історичної пам'яті, руй-

нування ідентичностей здійснюється шляхом насильства, і зникнення суб'єктності груп відбувається через захоплення, через геноциди, через депортації (як форми геноциду).

Такі групи отримують колективні травми несумісні з життям, тобто такі, які знищують колективну (національну) ідентичність і колективну (історичну) пам'ять. Після цього група перестає існувати як соціальний суб'єкт (або зникає фізично, не маючи спадкоємців, або розчиняється в іншій групі). Прикладами можуть бути знищення цивілізацій майя, інків, ацтеків, яке розпочалось 500 років назад. Вони фактично були стерті з лиця Землі, хоча їх представники не були винищені повністю, їх нащадки розчинились в групах іспанських завойовників. В зовнішності жителів цих країн можна бачити генетичні риси (расові ознаки) корінних народів. Але були знищені їх ідентичність, історична пам'ять, культура, мова. Отже можна вважати, що ці суспільства отримали травму, несумісну з життям. Подібні речі відбувались і під час арабської колонізації Близького Сходу. Під час анексії Новгород Москвою (1471 рік) було фізично знищено більше 90 % новгородців. Внаслідок цієї травми Новгородська держава перестала існувати як соціальний суб'єкт.

Одним з інструментів знищення суб'єктності групи є депортація, як форма геноциду і одночасно – знищення територіальної ідентичності. До такої тактики вдалися російські загарбники після анексії Кримського ханства в 1783 році, що мала на меті знищення кримськотатарської суб'єктності і створення міфу про «ісконно русский Крым». Слід зазначити, що втрата територіальної ідентичності сама по собі не є фатальною, і вона може відновитись. Приклади – історія євреїв у пошуках «землі обітованої», або історія кримських татар, що повертались в 80–90-ті роки 20 століття після повної депортації в 1944 році на свою прабатьківщину (що, до речі, допомогло зберегти кримськотатарську ідентичність). Є думки, що Сталін не депортував всіх українців в період масових депортацій лише тому, що українців було дуже багато, і це завдання було нездійсненне чисто технічно.

Питання, яка група розчиниться в іншій залежить не від величини цих груп, а від того, чия ідентичність перемагає. Але ментальність, риси національного характеру, людська натура можуть успадковуватись від того народу, який був чисельнішим, хоча той і втрачає свою культурно-історичну і мовно-етнічну своєрідність, переймаючи їх у групи-завойовника. Приклад – утворення так званої «московської» (яка пізніше стала називатись «великоросійською») народності шляхом слов'янської колонізації територій північно-східніше Русі, населених угро-фінськими («чудськими») племенами. Росіяни вважаються слов'янами лише завдяки мові, а за своєю природою (національним характером) залишилися азіатськими племенами, що лише підсилювалося під час монгольської навали. Вже тисячу років назад існувала відмінність

«київської» (прото-української) і «володимирської» (прото-російської) мов, яка пізніше зазнала значного впливу тюркських мовних груп.

Завдання, яке ставило перед собою Росія під час нападу на Україну 24 лютого 2022 року (яке до цього було лише в неявній формі) це – денацифікація, тобто знищення української ідентичності як такої. Якщо говорити про ті масштаби геноциду, який планувався, треба подивитись, що відбувалось на окупованих територіях (Київщина, Маріуполь та інші). Якби це вдалося на всій території України в разі її повної окупації, то можна уявити, яких масштабів був би геноцид. Все проукраїнське населення (з яскравою українською ідентичністю) повинно було або бути «перевихованим» (перетвореним на росіян), або знищеним, рахунок смертей йшов би на мільйони. У нас як нації був ризик отримати травму несумісну з життям, і другого геноциду такого великого масштабу протягом одного століття (після Голодомору) ми могли б не витримати.

Чому треба знищити імперську складову російської ідентичності? Звісно, ніхто не зазіхає на знищення суб'єктності росіян як великої групи – російського народу. Мова йде лише про імперську ідею, яка має бути знищена, ліквідована, трансформована. Якщо це не зробити, ця ідея, будучи глибоко укоріненою в так званому російському шовінізмі, буде живильним середовищем для новітнього російського нацизму. Існування російської ідентичності в теперішньому вигляді є вкрай небезпечним. Чи можна подолати цю імперскість без демонтажу самої імперії, це окреме питання. Але якщо ситуація буде залишатися такою як зараз, то загроза «хто – кого?» буде періодично спричиняти ризики подальших воєнних експансій та інших між-національних конфліктів.

Як захистити і зміцнити українську ідентичність? Основою ідентичності, її авангардом є мова. Існують випадки, коли ідентичність зберігається навіть після зникнення мови (або заміни її іншою). Прикладами національної ідентичності без аутентичної мови є Австрія, Шотландія, Ірландія. Але неможлива ситуація «навпаки», коли залишається мова при втраті ідентичності. Отже, втрата мови – це перше, з чого починається руйнація ідентичності. Поки є мова, ідентичність зберігається. Отже, є принаймні три основні причини, чому треба захищати, зміцнювати і поширювати українську мову: 1) українська мова – старша, багатша, досконаліша, красивіша за російську (Горностай, 2019а); 2) русифікація – це інструмент колонізації і етноциду; 3) існування мови – це гарант існування національної ідентичності і національної пам'яті.

Ми повинні не лише захищати горде звання «українці», треба розширювати територію української ідентичності, а не навпаки – звужувати, щоб залишати менше простору для російської експансії. Не слід жахатися поняття «руський» (на кшталт: «ми нічого спільного не хочемо з цим мати»). Це

хибна тактика, оскільки ми тим самим погоджуємось з тим, що в нас вкрадено назву нашої (руської) мови, держави. Коли ми відмовляємось від поняття «Русь», його «приватизують» росіяни. Навпаки – треба повернути його первісне значення, розуміючи, що ми, а не московіти – нащадки русинів (русичів). Треба розуміти, що «руський» – це і є український, а Русь – це Україна. Московія – це не Русь і ніколи нею не була.

Ми маємо відвоювати свою частину історичної ідентичності та історичної пам'яті. Це нам дасть більше підстав захищати себе на цій території, це має також збагатити нашу історію, нашу міфологію, тому що є шкідливі історичні міфи про «один народ», про «возз'єднання»; про «російський Крим» (Горностай, 2015; 2019а; 2019б), які певною мірою продовжують жити і в нашій ментальності. Їх треба руйнувати і формувати іншу міфологію, іншу героїку, зокрема – нову героїку війни. Це дозволить не лише відстоювати свою українськість, а й лікуватись від сучасної колективної травми війни.

Цю ж само мету переслідує і так звана боротьба з російською культурою. Насправді, їй нічого не загрожує, ми її не знищуємо, не спалюємо книжки, не забороняємо. Йде лише процес скидання її з п'єдесталу, вигнання з «культурного Олімпу», який вона займала досі. Зараз це є відстоювання свого права на не менш значну власну культуру, а крім того – це спосіб подолання сучасної колективної травми. Цими діями ми лікуємо і захищаємо себе як народ.

Література

Горностай, П. П. (ред.) (2015). *Психологія групової ідентичності: закономірності становлення*: [монографія] / [П. П. Горностай, О. А. Ліщинська, Л. Г. Чорна та інші]. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Київ, Міленіум, 2014. – 252 с. <http://gorn.kiev.ua/group/MonGorn2014.pdf>

Горностай, П. П. (2015). «Крымнаш», или еще раз об исторической справедливости. *Персональний сайт психолога Павла Горностая*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://gorn.kiev.ua/publ90.htm>

Горностай, П. П. (2019а). Нашадки русичів, або Міф про «один народ». *Персональний сайт психолога Павла Горностая*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://gorn.kiev.ua/publ103.htm>

Горностай, П. П. (2019б). Переяславська рада, або Міф про возз'єднання. *Персональний сайт психолога Павла Горностая*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://gorn.kiev.ua/publ102.htm>

ГРУПОВА ВЗАЄМОДІЯ ФАХОВОЇ СПІЛЬНОТИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Горошко Тетяна Віталіївна

*завідувачка Центру практичної психології і соціальної роботи
Комунального закладу «Полтавський міжшкільний ресурсний центр
Полтавської міської ради»*

Актуальною, на наш погляд, є проблема налагодження групової взаємодії у фахових спільнотах спеціалістів, що надають допомогу та підтримку іншим в умовах війни. Досвід працівників Центру практичної психології і соціальної роботи Полтавського МРЦ у вирішенні даної проблеми заслуговує на увагу.

З перших тижнів повномасштабної війни в Україні ми відчули потребу у згуртованості, емоційній та ціннісній взаємопідтримці між працівниками психологічної служби.

Ефективно допомагати іншим, тим, хто поруч, тим, хто звертається за допомогою, тим, хто не звертається самостійно, але потребує психологічної підтримки, можливо лише за умови потужного внутрішнього ресурсу фахівця. І це, на наш погляд, не лише про знання, не лише про досвід, якого у більшості бракує, а про здатність стабілізуватися самому, відновлюватися, бути гнучким та пружним психічно у складних умовах, до яких ніхто не міг підготуватися заздалегідь.

Актуальність проблеми стабілізації власного стану, відновлення ресурсу практичних психологів, соціальних педагогів як працівників психологічної служби, що надають психологічну та соціально-педагогічну допомогу тим, хто її потребує, спонукала наш Центр до внесення суттєвих коректив не тільки у тематику методичних фахових навчань під час воєнного стану в країні, а також у форми, мету та місії взаємодії у спільноті. Нами стратегічно впроваджується підхід до організації зустрічей, семінарів, групових консультацій на підставі важливих, складних, оперативних запитів колег з практики звернень.

Провівши онлайн-зустрічі психологів, соціальних педагогів закладів освіти у перші тижні повномасштабної війни, працівниками Центру було ініційовано проведення груп психологічної підтримки фахівців психологічної служби в онлайн-форматі, а згодом – очно.

Ситуація напруги та небезпеки, в якій ми усі живемо і працюємо, ставить «високу планку» вимог до особистості спеціаліста, його знань та навичок, досвіду, гнучкості, пружності, здатності аналізувати, розуміти свій стан, оцінювати свій ресурс, аби надавати дієву допомогу, не нашкодити ні іншим, ні собі.

Функціональність фахівця, що знаходиться «всередині війни», успішно адаптується до постійних змін, травмуючих подій навколо, є запорукою його якісної діяльності, сприяє стабілізації стану тих, хто цього потребує, збільшенню кількості функціональних людей.

Колеги, допомагаючи іншим, потребують простору, в якому можуть обмінятися досвідом, емоційно відреагувати на травмуючі події, бути почутим тощо.

Важливим є й те, що фахові зустрічі допомагають переоцінити випробувані, дієві у мирний час, стратегії роботи із запитом клієнта, а також власні стереотипні засоби, що спрямовані на самозбереження. Під час діалогу, обміну досвідом в групах відбувається активний пошук нових можливостей, прийомів, технік, активізується адаптаційний потенціал, ресурс спільноти, готовність до змін.

Ми разом долали шлях від мети «просто вижити» до «бажання жити, перемогти, відновитися і відновлювати». Багато позаду, тримаємося, аби допомагати іншим. Роботи багато сьогодні. Згодом, вірогідно, буде більше – крокуємо далі, разом, фаховою спільнотою.

ВИКЛИКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАДАННЯМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМ ОСОБАМ

Єременко Андрій Володимирович
засновник компанії *Active Group*

Коментар. Даний документ є витягом із дослідження проблем і потреб внутрішньо переміщених осіб в Україні, який зроблений компанією “Active Group” на замовлення мережі «Активна Громада» за підтримки «The Black Sea Trust». У рамках дослідження було проведено 18 фокус-групових дискусій у Ужгороді, Іршаві, Дрогобичі, Хмельницькому (по 3 в кожному, з внутрішньо переміщеними особами, волонтерами та «пересічними містянами»). Повний звіт наявний за посиланням (Гліжинська та ін., 2022).

Загальний опис аудиторії

Загалом ставлення до психологічної допомоги можна розкласти на шкали від категоричного несприйняття до повного сприйняття такої допомоги. Вказані категорії дещо перетинаються, але схоже, що вони все-таки різні, відповідно потребують різних інформаційних повідомлень.

1. Люди, які мали позитивний досвід роботи з психологом. Такі люди очікувано демонструють сприйняття теми, вони готові звертатись і надалі і більш-менш усвідомлюють власний запит.

2. **Люди, які знають, що психолог – це нормально**, але не готові до нього йти. Такі люди повторюють тези по типу «у ЄС всі до психологів ходять», «якщо в мене буде проблема, я піду» (при цьому маркера такої проблеми в них немає).

Ці дві категорії людей є своєрідними «пропагандистами» ідеї звернення до психологів. Вони можуть радити психолога своїм знайомим і друзям.

3. **Люди, які шукають «замінники» психолога**. Вони усвідомили, що є потреба у психологічній підтримці, але вони звертаються не до психологів, а користуються іншими інструментами (розмови «по душах», молитви, волонтерство, мистецтво, алкоголь). Окремо можна виділити тих, хто вважає, що психолог – це просто про «поговорити». Але для «поговорити» є і друзі/родина.

Для цієї категорії необхідне роз'яснення, хто є психолог. Що це не просто про «поговорити/ виговоритися», а це більше, і воно вартує того, щоб витратити свій час та, інколи, гроші).

4. **Люди, які соромляться**. Вони ніби і не проти звернутись до психолога. І ніби знають, що така можливість є, але через сором «відкритися перед чужою людиною», «що хтось дізнається» тощо не звертаються до психолога. Для такої людини необхідно зменшити опір і посилити мотивацію щодо звернення.

5. **Люди, «яким не потрібно, бо вони сильні»**. Або можуть «з усім впоратись самостійно». Для такої категорії прийти до психолога – варіант визнання своєї слабкості.

6. **Люди, у яких тема поза увагою**. Вони не проти психолога, і не «за». Вони просто не замислюються. Запитання щодо візиту до психолога викликає легкий подив: «А що, так можна?». Це одна з найважчих аудиторій для залучення до роботи з психологом, оскільки їм найскладніше пояснити, що така потреба взагалі існує.

7. **Агресивні противники**. Тут і ті, що плутають психологів з психіатрами, і ті, що сприймають пропозицію звернутись до психолога, як звинувачення у тому, що вони «психи» тощо.

8. **Люди, які вважають психологів шахраями**. Звучали думки, що «психолог – не фак», «вони – інфоцигане». Навіть було порівняння психолога з ворожкою. Таким людям необхідно розповісти, що таке «психолог», чим він відрізняється від психіатра, показати, як він працює тощо. (Про методи далі).

Ідеальний психолог

Відповідаючи на запитання «яким має бути психолог?», більшість так чи інакше описує або стан рапорту, який в принципі сучасні психологи вміють встановлювати, або маркери підтвердження професійності. При чому, ознаки рапорту («своя душа», «одразу розумієш, що можна довіряти»

тощо) називають здебільшого люди, які мало стикались з психологом. Таких людей потрібно залучити до першого візиту. А далі, якщо психолог зможе правильно побудувати бесіду, людина вже легше прийде вдруге.

За «підтвердження кваліфікації» різні люди готові приймати різне. Але все можна звести до таких категорій:

- наявність рекомендацій (особливо важливі рекомендації від близьких знайомих, наприклад – серед таких самих переселенців),
- наявність формальної освіти (дипломів, сертифікатів тощо),
- наявність досвіду, який «допоможе зрозуміти мою ситуацію» (наприклад – він теж переміщений/ втратив будинок...)
- наявність професійного досвіду психолога (ххх років працює).

Також можна зауважити, що особливою довірою у переселенців користуються волонтери (оскільки волонтери їм вже допомогли), тому до людини, яка маркована як «волонтер» «за замовчуванням» довіри більше.

Мотивація «чому ні»

1. Переконавання, що в «моїй проблемі психолог не допоможе в принципі». А значить не треба ходити.

2. Психолог непотрібен, бо є інші можливості для того, щоб «виговоритись» чи «знайти підтримку».

3. Страх відсутності конфіденційності. Особливо сильний у невеличких містах: люди можуть дізнатись (цей страх буде зменшуватися пропорційно зменшенню відторгнення самої ідеї йти до психолога).

4. «Я – сам психолог для всіх/для своєї кімнати». Так себе називають люди, які готові вислуховувати інших і інколи щось їм радять. Їх складно переконати піти до справжнього психолога, бо вони переконані, що все знають (примітка: можливо він навіть прочитав книжку на кшталт Карнегі, але не факт).

5. Загальний страх відкритись перед «чужою людиною». Долається переконанням, що психолог «свій» (тобто встановленням того самого рапорту). Жоден психолог так не зрозуміє, як мама-папа, оскільки психолог – чужа людина.

6. Можна всі проблеми вирішити іншими методами (молитва, вправи, розмови тощо).

7. Визнання власного психологічного бар'єру щодо звернення до психолога «Звернутись – переламати все у мені». Такій людині можна сказати, що самим фактом звернення вона вже подвиг зробила.

8. Страх осуду з боку інших («Про людину, яка йде до психолога, подумують, що вона хвора на голову»).

9. Переконавання у тому, що психолог – це дуже дорого (інколи настільки сильно, що не звертаються навіть до волонтерів, які готові працювати безкоштовно).

«Легітимні приводи» візитів до психолога

Навіть люди, які ставляться з негативом або байдужістю до ідеї прийти до психолога, припускають візит у таких варіантах:

1. Явні ознаки, наочні випадки травм. Наприклад – помітні для всіх панічні атаки, виїзд з місць важких боїв, особливо жорсткі втрати тощо. Тобто така ситуація, яка всіма трактується як «тяжка проблема» або «горе».
2. Сам помітив погану зміну поведінки: «Коли зриваюся, починаю чудити».
3. Для дитини. Заради дитини батьки готові на все. Навіть піти до психолога.
  - Дитячий психолог для дитини, яка пережила важкий переїзд,
  - Групові ігри дітей з психологом,
  - Допомогти мамі, щоб її травми (навіть, якщо вона про них не знає) не позначились на вихованні дитини.
4. Якщо в тій чи іншій спосіб зобов'язали. Наприклад – разом з дитиною в груповій роботі. (Примітка аналітика: здається, «обов'язковість» потрібна для виправдання походу того, хто вагається).
5. «Щось дають». Тобто візит до психолога надає можливість отримати певну матеріальну допомогу. Навіть символічну, але цього може бути достатньо для того, щоб стати «останньою краплею» при вирішенні «йти – не йти». Особливо ефективно буде, якщо це отримає дитина.
6. Варіанти групової роботи (особливо, якщо це буде зручно і поряд).
7. Разові згадування про те, що є потреба у пристосуванні до нових умов (в контексті пошуку роботи).

Висновок. Зменшення опору і збільшення мотивації

Для того, щоб людина прийняла рішення прийти до психолога, вона має розуміти, для чого їй це треба, що це таке. Цього можна досягнути роз'яснювальною роботою. Оптимально проводити її у груповому форматі під різними приводами (боротьба зі стресом, пристосування до нових умов, налагодження контактів з місцевим населенням тощо). В рамках цього сформується розуміння і довіра до психолога (як конкретного, так і загалом до всієї галузі). Інший варіант – посилення інформування через соціальні мережі (наприклад, поширюючи вже існуючі популярні відео з психологічними порадами).

Література

Гліжинська О., Єременко А., Макарова І., Позній О. *Проблеми і потреби внутрішньо переміщених осіб*. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://activegroup.com.ua/wp-content/uploads/2022/05/220412-ВПО-65.pdf>

Єременко Андрій (2022). *Проблеми і потреби внутрішньо переміщених осіб: результати якісного дослідження*. Опубліковано 31.05.2022. Режим доступу: <https://activegroup.com.ua/2022/05/31/problemi-i-potrebi-vnutrishno-peremishhenix-osib-rezultati-yakisnogo-doslidzhennya/>

ВЗАЄМОДІЯ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ТА РОСІЙСЬКОЮ СПІЛЬНОТАМИ: «НАРАТИВНІ ФРЕЙМИ» МАЙБУТНЬОГО

Злобіна Олена Геннадіївна

доктор соціологічних наук, професор,

зав. відділом соціальної психології

Інститут соціології НАН України

<https://orcid.org/0000-0003-2593-788X>

Українське суспільство перебуває в стані класичної травматичної ситуації, яка за Штомпкою має такі характеристики як: 1 – неочікуваність і швидкість наставання; 2 – радикальність, руйнування основ буття; 3 – екзогенність, зовнішнє походження; 4 – сприйняття ситуації як несподіваної і шокуючої (Штомпка, 2001). Переживання колективної травми ґрунтуються на сприйнятті та інтерпретації травмуючих подій. Цей процес не є результатом продукування довільних значень на індивідуальному рівні, Вони формуються на основі наявного набору доступних значень, закодованих у культурі конкретної спільності (Штомпка, 2001). Водночас процес репрезентації неможливий без дії уяви, яка супроводжує оформлення реальних переживань. Період такого оформлення позначають як «спіраль означення» (Александр, 2012). На цьому етапі символічні описи соціальних подій оформлюються у вигляді групових «заяв» про форму соціальної реальності, її причини та відповідальність за дії, що її спричинили. Основою для формування групових означень є ті «нарративні фрейми», які народжуються на індивідуальному рівні. В них акцентуються різні аспекти травматичної ситуації та пропонуються різні спроби вписати її в історичні події (Айерман, 2016). З часом на основі сплетення індивідуальних історій та біографій буде сформований колективний, уніфікований фрейм, в якому переживання, які для нас наразі є теперішніми, будуть репрезентувати минуле, і створять певну єдність з тими нарративами, в яких наступні покоління будуть відтворювати події війни постфактум.

Якщо застосовувати для оцінки тяжкості наслідків реальної колективної травми запропоновану П. Горностаєм схему, яка враховує дію наступних чинників: 1 – масштаб травматизації; 2 – рівень порушення справедливості під час траматизації; 3 – неможливість (нездатність) протистояти травмуючій силі; 4 – неможливість емоційно відреагувати на травматичну ситуацію, відкрито виразити почуття з приводу трагічних подій (Горностає, 2012), можна побачити, що їхній вплив різноспрямований. Два чинники – значна кількість постраждалих і величезна несправедливість загибелі мирного населення – сприяють поглибленню травми. Натомість населення не переживає нездатність протистояти силі, що завдає травму і не обмежено у вияві власних

емоційних реакції, що зокрема відбивається у спробах подолання колективної травми.

Перебування всередині травмуючої ситуації дає можливість зафіксувати ті нарративні фрейми, які закладають основи спіралі означення на індивідуальному рівні. З цією метою в березні-травні 2022 року було проведено 77 напівструктурованих інтерв'ю з представниками різних груп мирного населення (біженцями з територій, які були окуповані/знаходились під загрозою окупації, піддавалися обстрілам та зазнали руйнувань та мешканцями територій, які безпосередньо не постраждали від воєнних дій). Було опитано 50 жінок та 27 чоловіків у віці від 18 до 69 років. Для аналізу обрано фрагмент інтерв'ю, в якому інформантів просили уявити, як, на їхню думку, будуть складатися стосунки України і Росії після війни, і як довго війна буде залишатися важливим чинником, що впливає на ці стосунки.

Аналіз нарративів показав, що в них представлено два типи реакцій – спонтанна, в якій зафіксовані найбільш актуалізовані або бажані варіанти побудови стосунків, і *відрефлексована*, в якій інформанти більшою мірою спираються на реалії і від бажаного переходять до можливого. При цьому версія щодо характеру стосунків може змінюватися, але, як часто зазначають самі інформанти, продуковані ними варіанти є або малоймовірними, або залежними від дії чинників, які складно передбачити. Нижче представлено аналіз спонтанної реакції як «чистого» нарративу.

Всього було зафіксовано чотири типи акцентованих інформантами очікувань, які віддзеркалюють спроби протистояти ситуації, що травмує.

1. Очікування, що акцентують емоційне наповнення відносин (ворожість, ненависть) представлені нарративним фреймом «вороги назавжди». Якщо акцент в переживанні травматичної ситуації робиться на масштабі втрат та несправедливості нападу системоутворюючим елементом бачення майбутніх стосунків є *ненависть* («ніколи не пробачу», «живий біль», «не можна буде забути»). Якщо акцент переноситься на здатність протистояти силі, що завдає травму, росіяни розглядаються як носії *ворожості* («вони загарбники», «будуть прагнути реваншу»). В обох випадках стосунки характеризуються як «повністю негативні» або «дуже натягнуті» на тривалий час.

2. Очікування, що характеризують спосіб реалізації відносин, представлені двома типами нарративних фреймів – «нова війна» та «дистанціювання». В основі усіх цих нарративів *ворожість* Росії. Нарративний фрейм «нова війна» побудований на поєднанні *ворожості та ненависті* («дві нації одна одну ненавидять»). Нарративний фрейм «дистанціювання» відбиває прагнення протистояти загрозі так, щоб уникнути нових масштабних втрат. Стосунки мають бути максимально обмежені як у фактичному, так і у ментальному просторі («світоглядна стіна і сильна армія»).

3. Очікування, що заперечують стосунки представлені нарративним фреймом «ніяких стосунків». Він містить образ *бажаного* майбутнього («краще не мати жодних стосунків», «хотілося б щоб не було в принципі»), який репрезентує спробу справитися з травмою через уявне заперечення існування ворога як такого. Цей фрейм в наративах часто поєднується з уявленням про зникнення Росії в принципі («розпадеться на кілька нових утворень», «буде повністю ізольована від світу»). В ході подальшої рефлексії частина інформантів після спонтанного заперечення переходить до нарративного фрейму «дистанціювання».

Очікування усіх представлених вище типів ґрунтуються на трьох основних видах аргументації – «неможливо пробачити», «неможливо змінити загарбницьку сутність сусіда», «зруйновано міф про братерство».

4. Очікування повної нормалізації стосунків мають поодинокий характер і продукуються зазвичай російськомовними респондентами. Спонтанний нарративний фрейм «з часом все налагодиться» відрізняється від очікувань можливої нормалізації, що досить часто зустрічаються в ході рефлексії стосунків, тим, що містить сприйняття росіян, яке не ґрунтується на тотальній ненависті чи ворожості («много россиян поддерживает нашу страну и нашу правду. И я не считаю их врагами и я не хочу, чтобы думали, что мы ненавидим их всех только из-за российского паспорта») або взагалі спирається на вкорінений у свідомості міф про «дружний народ» («А потом сможем вернуться к нормальным отношениям как это было до Крыма. Мы же нормально общались, дружили, ездили друг к другу в гости»). Однак і в цьому наративі закладається необхідність досить тривалого часу («30-40 років», «не менше покоління») до нормалізації.

Частина спонтанних наративів не містить сформованої остаточно картини майбутніх стосунків і одразу маркується інформантами через фрейм «залежно від». В якості чинників, які визначають різні варіанти розвитку стосунків, називають подальший перебіг війни («треба спочатку зберегти Україну к державу», «залежно від того, чим закінчиться війна») та позицію Росії, її можливостей та бажання продовжувати війну. Загалом тема чинників, що визначатимуть, подальші стосунки, широко розвивається в ході рефлексії і потребує окремого аналізу. Однак аналіз спонтанної рефлексії дає підстави говорити про те, що спіраль означення запущено і ключовими нарративними фреймами, що описують майбутні стосунки українців з росіянами є «ворожість» та «дистанціювання».

Література

Айерман Р. (2016). Культурная травма и коллективная память. *Новое литературное обозрение*. № 5 (141), 40–67.

Александр Дж. (2012). Культурная травма и коллективная идентичность. *Социологический журнал*. № 3, 6–40

Горностай П. (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи*. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. 89–95.

Штомпка П. (2001). Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. № 1, 6–16.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ РИЗИКИ ВОЄННОГО ЧАСУ І МІЖГРУПОВА ВЗАЄМОДІЯ МОЛОДІ

Коробанова Ольга Леонідівна

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*

<https://orcid.org/0000-0003-3539-871X>

Спілкування людей і їхня групова і міжгрупова взаємодія знаходяться під потужним впливом середовища, до складу якого входять, зокрема, соціокультурне, суспільно-політичне, а також середовище життя і спілкування. Обставини і умови, що виникають у воєнний час, несуть різноманітні ризики для людей: політичні, економічні, власне воєнні ризики, гуманітарні, екзистенційні та багато інших, серед яких територіальні.

До територіальних ознак середовища та ризиків, спричинених воєнним часом, можна віднести втрату територій, часткову руйнацію або повну втрату людьми житла; міграцію, що набуває проявів тимчасового від'їзду в безпечну зону України, за кордон, біженства тощо. Ці умови сприяють переходу молодих людей до дистанційних контактів та дистанційного навчання. Оскільки життєвий світ молодих людей одним з вимірів має територіальний, окреслені вище та інші дотичні ситуації викликають сильні, здебільшого негативно забарвлені переживання. Болісним є і процес соціально-психологічної адаптації до таких впливів та їх наслідків.

Певне пристосування, при звичаєння до місцевих географічних умов та особливостей оточуючого простору втілюється у таку людську рису як *територіальність*. Територіальність закріплюється у *ментальності*, яка є продуктом історично-вітального поступу народу та відображає пласт національної культури в складі групової свідомості і колективного несвідомо-

мого (Фурман, 2001). Оволодіння людиною соціокультурним досвідом, носієм групового свідомого і несвідомого, відбувається через зовнішні впливи соціуму на особистість та через смислове занурення людини у власний ментальний досвід, завдяки якому приклади поведінки і діяльності оточуючих людина пропускає через підвалини власного матеріального і духовного життя (там же).

Безперечна ризикованість воєнного часу докорінно змінює життєвий світ молоді, викликає стресові реакції, розставляє нові акценти, змінює потребо-ціннісне навантаження життя. Останнім часом відбулася фасилітація кристалізації національної самосвідомості на шляху об'єднання українців в націю. Складні екстраординарні воєнні обставини повномасштабного вторгнення росіян вчинили виклики *українцям як спільноті*. Ідентичність українців протягом останніх десятиліть формувалась як територіально-державницька, поступово набуваючи все більш виразного національного забарвлення (Слюсаревський, 2022). Здебільшого на сході і півдні українська територіально-державницька ідентичність поєднувалася з соціокультурною ідентичністю, орієнтованою на російські ознаки внаслідок російського впливу (там же).

Останнім часом у просторі соціальних контактів, в тому числі, міжгрупових, загострилися *ціннісно-сміслові* конфронтаційні позиції, посилилася поляризація міжособової та міжгрупової взаємодії. Розподіл кола спілкування на своїх і чужих, друзів і ворогів, його звуження та видалення з нього токсичних представників груп, що поділяють інші цінності та смисли – важливі процеси сучасної міжгрупової взаємодії. При територіальних руйнаціях відбувається руйнування та відбудова вже в іншій якості життєвого світу людей, його трансформація. Цих важких перетворень зазнають зараз українці, які мешкали на окупованих територіях, а також, ті, житло яких потрапило в зону обстрілів або ракетних ударів. В трансформаційних перетвореннях життєвого світу значну роль відіграють групи приналежності та міжгрупова взаємодія в складі цих груп. За воєнних обставин молоді люди підкреслюють зростання комунікативних контактів зі *значущими близькими*, людьми, які поділяють їхні погляди і викликають бажання з ними взаємодіяти.

З огляду на особливості сучасного моменту відбувається визрівання нових ціннісних еталонів і орієнтирів молодих людей у складі їхньої ментальності, яка є феноменом культурно-психологічним, відображеним у колективному несвідомому й унікальному соціальному характері етносу (Фурман, 2001). Спричиняючи програми та сценарії поведінки, моделі спілкування та взірці вчинків, ментальність породжує нові значення, цінності і смисли як складові *соціокультурного досвіду*. Життєвий простір є соціокультурно визначеним, позаяк молоді люди постійно взаємодіють із соціальним середовищем та проявляються інтерперсонально у групах приналежності.

Проведені нами наприкінці 2021 року дослідження свідчили, що у взаємодії з іншими групами студенти вишів налаштовані здебільшого позитивно та переживали інтерес (81,8 %), бажання співпрацювати (76,4 %), прагнення пристосуватися (61,8 %), суперництво (52,7 %), тривогу (41,8 %), бажання уникати (27,3 %), страх (23,6 %) тощо. Воєнні події в Україні активізували процеси взаємодії, які можна змоделювати як протистояння-суперництво та захист ціннісних позицій групи приналежності.

Внаслідок високого рівня розвитку громадянського суспільства в Україні молодь обороняє українську землю, виконує волонтерські завдання у військовій та медичній сферах. Молоді люди широко включилися у волонтерський рух з допомоги біженцям від війни, надають їм інформаційну, матеріальну, психологічну допомогу. За результатами нашого опитування, якщо до війни участь у волонтерській діяльності брали 14 % респондентів, з настанням воєнного часу ця цифра зросла до 45 %. Цю важливу активність можна розглядати як прояв *самореалізації*.

Відповідаючи на питання щодо того, до яких груп залучені студенти вишів, перерахуємо, зокрема, групи вищого навчального закладу (89,3 %), курсу (67,9 %), факультету (58,9 %), академічні групи (37,5 %); групи друзів, приятелів (82,1 %); онлайн-групи (57,1 %); групи за інтересами (46,4 %); групи колишніх однокласників (46,4 %); професійні групи (16,1 %). Зауважимо, що великі і середні групи у цьому переліку представлені в більшій мірі, ніж малі. Отже, значною мірою міжгрупова взаємодія відбувається у складі великих груп, між малими і середніми, між малими і великими групами.

Територіальність, як ознака ментальності молоді, набувала прояву володіння особистою територією, що підтверджували 67,3 % учасників дослідження. Окрім кімнати, будинку, квартири, високі рейтинги отримали місця спільного користування – улюблений маршрут прогулянок (37 %), місто (35,2 %), ліс (31,5 %), гори (29,6 %), море (20,4 %), ріка (18,5 %) тощо. Цим може пояснюватися болісне сприйняття територіальних руйнацій на українській території.

Водночас молоді люди продовжують втілення і реалізацію професійних цінностей з оволодіння обраною спеціальністю в ході навчання. Значним надбанням з огляду на умови, що склалися внаслідок російського вторгнення, є організація дистанційного навчання, яке викликало до життя взаємодію студентів в онлайн-групах, які є одночасно і реальними, і онлайн-овими. Науковці відзначають докорінну зміну освітнього середовища (Слюсаревський, 2022). В цьому ключі зауважимо, що навчання онлайн вимагає адаптації до змінених умов, перебудови звичних моделей взаємодії, засвоєння нових ролей та онлайн-ових умінь, що може становити об'єктивні труднощі, отже, несе певні ризики та загалом як явище поки що не є докладно вивченим.

Таким чином, студентська молодь в екстремальних воєнних умовах в Україні: розширила коло міжгрупової взаємодії та долучилася до нових груп; трансформувала внутрішнє прагнення до самореалізації у практичні прояви самоздійснення; поглибила ідентифікаційні процеси, долучилася до референтних волонтерських груп; в рамках соціально-психологічної адаптації вдосконалила свій рольовий репертуар (з одного боку, певні ролі мирного часу були втрачені; з іншого боку продовжилося засвоєння нових актуальних ролей, як-от пов'язаних з дистанційною освітою).

Література

Слюсаревський, М. М. (2022). Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді: Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 21 квітня 2022 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(1). <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124>

Фурман, А. В. (2001) Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*. № 1. 9–73.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ КОЛЕКТИВНОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ ТА ЗЦІЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ

Лазоренко Борис Петрович

кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

<https://orcid.org/0000-0002-2113-0424>

В умовах продовження агресивних військових дій сучасного керівництва російської держави проти України більш чітко визначається її мета та характер, а саме знищення України як держави, її економіки і суспільного ладу, українського багатонаціонального суспільства, українського етносу як такого. Послідовно здійснювані плани російських військових адміністрацій на окупованих територіях свідчать про їх нищівний, геноцидний характер.

В таких умовах актуалізуються важливі соціально-психологічні механізми. З боку російської великодержавної ідеології це, відчуження свого виплеканого за часів авторитарного керівництва російською державою в.

путіна імперського варіанту нацизму, (який уже набув власної назви рашизму), і *проекція* його на українське суспільство. Також це *ідентифікація* власного варіанту нацизму із українським національно-визвольним рухом і його *генералізація* – поширення на весь український етнос. Важливим механізмом нав'язливого сприйняття російськими ідеологами України, як держави, є *ототожнення* її спротиву і *обособлення* від *узалежнення* і подальшого злиття із російською державою під егідою останньої, як варіанту відродження німецького фашизму у його вітальній загрозі існуванню Росії як державі. В цьому сенсі існування української національної ідентичності як такої, і ще у більшій мірі як державотворчої, становить загрозу існуванню російської імперської ідентичності як державотворчої. Так склалось історично, що ця суперечність, яка сформувалась на братовбивчому ґрунті давньоруських князівських міжусобиць, була закладена у фундамент державотворення Московії-Росії. Вона створювалась, розвивалась і існувала за рахунок постійного живлення своїм «руським» корінням, проте постійно повинна була стверджуватись у своїй вищості і першості, у тому числі «первородності», і робилося це за рахунок приниження, певного зречення свого походження, нищення цього коріння і крадійського привласнення важливих його історичних складових, в тому числі і представниками сучасної російської імперської держави. На наш погляд ця *антагоністична* суперечність є, само руйнівним внутрішнім механізмом «посттравматичного розладу» російського «русского міра» і його самознищення.

Іншим важливим аспектом військового протистояння України і Росії є більш широкий і глибокий контекст сучасної глобальної *антагоністичної* за своєю природою *суперечності*, протистояння демократичної суспільної цивілізації представленої західним світом і автократичної цивілізації, представленої Росією, Китаєм та деякими іншими державами. Історично склалось так, що Україна опинилась на осі і на перетині цих двох *антагоністичних суперечностей* і протистоянь. До цього ще варто додати те, що Україна є одним із найважливіших світових виробників і постачальників продовольства для багатьох країн і у цьому сенсі одним із світових гарантів харчової безпеки стосовно їх виживання. Зазначені суперечності, обставини, що склались, і факт володіння Росією ядерною зброєю суттєво ускладнює, загострює і обтяжує глобальну ситуацію.

Наслідками дії зазначених вище соціально-психологічних механізмів є сприйняття і визначення політичним і військовим керівництвом Росії України і українців як зрадників і смертоносного знаряддя Заходу у її знищенні, тому такому знищенню за їх намірами підлягає Україна. Ці неусвідомлені, ірраціональні механізми зумовлюють у російських військових та значної частини російського цивільного населення прояви смертельної ненависті до українсь-

ких людей, включення механізму *знероднення* та відповідних йому проявів жорстокості, нелюдської поведінки у стосунку як до українських військових, так і мирного населення, в тому числі і до жінок, і дітей. В ситуації сприйняття певною частиною населення Росії пропагандистської загрози існуванню російської держави і етносу з боку України актуалізуються родові ірраціональні механізми виправдання, *героїзації* і міфологізації власних втрат як жертв, бо великі, нелюдські жертви лише увиразнюють велич їх подвигу. Певним чином це зумовлює і пояснює поведінку тих російських матерів, які вбачають у своїх синах, які воюють і гинуть в Україні, справжніх героїв.

В умовах воєнних дій, як реакція на зазначену поведінку росіян та ставлення до українських військових та мирного населення, актуалізуються попередні історичні етнічні травми, на них накладаються сучасні психотравми, включаються механізми індукції, ідентифікації та вторинної психотравматизації. В результаті своєрідних ланцюгових реакцій типу «снігової кулі та степової пожежі» формуються колективні травми, які, завдяки механізмам зворотного зв'язку та «мережевим» взаємозв'язкам, циркулюють і взаємно підтримуються в суспільстві. Наслідками цих колективних процесів є негативні психоемоційні стани агресії, смертоносної люті та ненависті, жаги помсти стосовно ворогів, включення механізмів заміщення і ідентифікації у цих станах із ворогом. Застрягання в цих станах, неможливість у повній мірі їх *відреагувати* і *розтотожитись* з ними є причинами формування посттравматичних стресових станів та розладів, пов'язаних з ними психосоматичних та поведінкових проявів.

Також слід зазначити, що вказані механізми мають ірраціональний, компульсивний характер і практично не піддаються раціональній корекції і спростуванню, вони функціонують, поки існує явна, чи уявна загроза існуванню етносу і суспільству. У разі зникнення загрози включаються соціально-психологічні механізми опрацювання колективних травм і відповідні ним соціальні ритуали та заходи. (Горностай, 2021). Те, що в силу різних причин не вдається героїзувати чи виправдати, *витісняється* на зберігання в індивідуальну та колективну підсвідому сферу психіки для трансгенераційної передачі травматичного досвіду наступним поколінням. Такий спадок актуалізується у відповідних умовах як родовий або етнічний колективний досвід, що власне і відбувається в даний час різнопланового воєнного протистояння воюючих держав і не тільки України і Росії.

Найбільш важкими для опрацювання і засвоєння є негативні психотравматичні станами такі, як агресія, смертоносна ненависть з боку українців до росіян як етносу, бажання нищівної їм помсти, депресія, розпач, безнадійність, зневіра, апатія, безвихідь та інші. Ці негативні стани мають тенденцію викликати у своїх носіїв психосоматичні захворювання та розлади, зумовити

пов'язане з ними поширення зловживання алкоголем, наркотичними речовинами, суїцидальну поведінку. Серед психологічних напрямів та методів опрацювання та зміцнення таких травматичних станів, однією із дієвих є методика парадоксальної інтенції В.Франкла. На загал найбільш поширеним серед психологічних підходів щодо опанування негативних станів є намагання позбутись їх шляхом відволікання і переключення уваги на інші позитивні стани, сепарації від них і витіснення у сферу несвідомого. Іншим важливим підходом є *нормалізація* негативних психоемоційних і психосоматичних станів шляхом їх пере означення і переосмислення у якості нормальних реакцій на «ненормальні» зовнішні чинники і обставини.

У своїй методиці парадоксальної інтенції для опанування негативних станів В.Франкл запропонував скористатись парадоксальною інтенцією, яка актуалізує механізм *парадоксальної реакції*, а саме, через намагання особистості суб'єктивно збільшити прояв негативного стану, отримати його суттєве зменшення, трансформацію в інші стани. Наша авторська версія цієї методики розроблена в контексті концепції посттравматичного зростання. Її особливість полягає у допомозі особистості набути ставлення до своїх негативних психоемоційних та психосоматичних станів як до власних ресурсів і шляхом актуалізації механізмів *парадоксальної реакції* та їх *присвоєння* досягти заспокоєння, психічної рівноваги і психологічного благополуччя.

На загал методика має на меті реінтеграцію, набуття цілісності і відновлення особистості, що потерпає від наслідків травматичних подій, допомоги їй прийняти, пережити і засвоїти отримані нею негативні стани, емоційні і поведінкові реакції, яких вона намагалась позбутись, у якості життєвого досвіду (Лазоренко, 2018).

Більш розгорнуто методика складається із наступних основних технологій і алгоритм їх застосування має такі послідовні етапи:

- нормалізації негативних станів і реакцій, з'ясування їх екзистенційно позитивних функцій і смислів – забезпечення збереження життя і здоров'я особи;
- обертання наміру з «позбутись» негативного стану на «прийняти і засвоїти його як ресурс особистісного зростання»;
- утримання і переживання негативного стану за допомогою фокусування на ньому дихання;
- супровід спонтанно – конструктивного перебігу психоемоційних станів до отримання інтегрального позитивного стану;
- напрацювання позитивних моделей ставлення і поведінки шляхом інтеграції отриманого позитивного стану із особистим і соціальним життям особи у рольових іграх та міні тренінгах;
- виконання «домашніх завдань» із впровадження нових моделей ставлення і поведінки у безпосереднє сімейно-родинне та соціальне оточення;

- забезпечення зворотного зв'язку та опрацювання рецидивів негативних реакцій.

Результатом застосування даної методики є напрацювання просоціальних практик реінтеграції і відновлення особистості, збереження нею власного благополуччя, подальшого успішного вирішення своїх життєвих завдань. Важливим для опрацювання і зцілення колективних травм є застосування цієї методики у груповому форматі, зокрема у авторському варіанті Театру спонтанності, розробленому на базі ідей та практик Я. Морено і Б. Хелінгера. Свого часу вона була вдосконалена при наданні психологічної допомоги і супроводу ветеранам АТО/ООС, волонтерам, ВПО та членам їхніх сімей. Також вона ефективно застосовується у допомозі учасникам бойових дій, волонтерам та ВПО теперішньої російсько – української війни.

Література

Горностай, П. (2021). Травма жертви і травма агресора у міжгрупових конфліктах. *Проблеми політичної психології*, 24(1), 114–133. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-68>

Лазоренко Б. П. (2018). Технології використання парадоксальної реакції у відновленні особистості, яка пережила наслідки травматичних подій. *Робота з травмами війни: мат-ли 1-ої наук.-практич. конф.* [за наук. ред. Л. А. Найдьонові, В. О. Вознесенської, В. В. Савінова] (с. 143–145). К.: Вид-во ФОП Назаренко Т. В.

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЙНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ БЕРУТЬ УЧАСТЬ У БОЯХ

Мужанова Наталія Володимирівна
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри авіаційної психології,
Національний авіаційний університет
<https://orcid.org/0000-0003-0072-6816>

Війна – випробування для всіх громадян нашої країни. Початок активної фази війни змінив умови нашого повсякденного життя й спровокував нові життєві реалії до яких ми змушені адаптуватися. Та бойові дії виступають вагомим стресовим фактором для психіки не лише пересічних громадян а й для кадрових військових. І хоча військовослужбовці перед початком

своїї професійної діяльності проходять професійний відбір, а продовж служби набувають знань і вмінь які дозволяють їм успішніше пристосовуватися до реалій війни. Проте існує дуже суттєва різниця між військовими навчаннями і реальним боєм.

Загалом адаптація військовослужбовця є процесом пристосування до вимог служби, своїх посадових обов'язків, специфіки служби, змісту своєї діяльності (військової спеціальності), колективу і бойових завдань. Таким чином адаптацію можна поділити на організаційну, професійну, соціально-психологічну, соціальну й психофізіологічну.

Несення військової служби воїнів, які приймають участь у боях і на приклад займаються тиловим забезпеченням значно відрізняється. Бій – це суворе випробування, як фізичних так і духовних сил військовика. Здатність активно протистояти дії несприятливих та екстремальних факторів і за цих обставин ще й зберігати волю та рішучість, до завершення бойового завдання є визначальними для військовослужбовця (Корчемний, 2010). Тож вивчення адаптивних властивостей військовослужбовців, які безпосередньо приймають участь у боях наразі є вкрай актуальною темою.

Зважаючи на подане вище, об'єктом нашого дослідження є соціально-психологічна адаптація військовослужбовців, а предметом наукового пізнання виступають адаптаційні властивості військовослужбовців, які є учасниками військових боїв.

Мета – вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, які залучені до участі у боях.

Методи дослідження. Опитувальник соціально-психологічної адаптації (СПА) К. Роджерса та Р. Даймонд (Carl R. Rogers & Rosalind F. Dymond) в адаптації О. К. Осницького (Осницкий, 2004) та методи математичної статистики (t-критерій Ст'юдента та U-критерій Манна Уїтні). До дослідження долучилися 84 військовослужбовця, з яких 42 приймають участь у боях а 42 ні. Критерії вибірки: стать – чоловіки; вік – 25–46 років; військове звання та соціально-економічний статус – відповідні.

Результати та дискусії. Виявлені результати соціально-психологічної адаптації респондентів експериментальної (військовослужбовців залучені до боїв) та контрольної (військовослужбовці, які не приймають участі у боях) груп знаходяться в межах «середніх» значень норми за методикою. Проте в межах цих значень було виявлено достовірні відмінності.

Отримані результати свідчать про те, що військовослужбовці залучені до участі у боях мають порівняно вищі адаптивні властивості ніж їх колеги без бойового досвіду. Виявлено, що військовики, які мають бойовий досвід успішніше адаптуються ($t=2,621$; $p\leq 0,01$), більше приймають себе ($U=-2,240$; $p\leq 0,05$), перебувають у кращому емоційному комфорті ($t=2,101$; $p\leq 0,05$), орієнтуються більше на внутрішній контроль ($U=2,585$; $p\leq 0,02$) та інтенсив-

ніше прагнуть до домінування ($t=2,990$; $p \leq 0,05$). Таким чином можна стверджувати, що наявність бойового досвіду покращує адаптивні властивості військовослужбовців. Причиною цього імовірно є дефіцит часу та прискорення перебігу всіх психофізіологічних процесів в умовах безпосередньої загрози життя. Всі вище наведені значущі відмінності в адаптованості респондентів наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники адаптованості досліджуваних військовослужбовців

	ЕГ n=42	КГ n=42	t- критерій	U- критерій
Інтегральна адаптація	52,50	50,85		
Адаптивність	116,25	110,97	2,621***	
Деадаптивність	104,77	106,70		
Інтегральне самоприйняття	51,60	48,70		2,240*
Прийняття себе	36,32	34,80		
Неприйняття себе	21,47	22,97		
Інтегральне прийняття інших	51,77	52,37		
Прийняття інших	20,65	20,02		
Неприйняття інших	22,10	21,27		
Інтег-й емоційний комфорт	54,32	53,02	2,101*	
Емоційний комфорт	21,35	20,90		
Емоційний дискомфорт	19,07	19,57		
Інтегральна інтернальність	58,45	56,92		
Внутрішній контроль	51,37	49,20		2,585**
Зовнішній контроль	25,75	25,95		
Інтег-не прагнення до домінування	49,52	48,27	2,990*	
Домінування	9,47	8,72		
Конформність	18,12	17,27		
Ескапізм	15,75	15,02		

Примітки: ЕГ – військовослужбовці, які приймають участь у боях; чоловіки, КГ – військовослужбовці, які не безпосередньої участі у боях; t-критерій – критерій Стьюдента, U-критерій – критерій Манна-Уїтні; рівні значущості * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,02$; *** – $p \leq 0,01$.

Висновки. Особливості адаптивних властивостей військовослужбовців, які приймають участь у боях полягає в тому, що у них рівень адаптованості, інтегрального самоприйняття, інтегрального емоційного комфорту, внутрішнього контролю та інтегрального прагнення до домінування вищий ніж у інших військовиків без такого досвіду.

Література

Зотова, О. И., Кряжева, И. К. (2000). Содержание и показатели адаптации личности. Винокурова, Л. В., Скрипника, И. И. (Ред.) *Организационная психология* (с. 248–256). Санкт-Петербург: Изд-во Питер. Режим доступу: <http://lib.mgppu.ru/opacunicode/app/webroot/index.php?url=/notices/index/IdNotice:23661/Source:default>

Корчемний П.А. (2010) Військова психологія: методологія, теорія, практика. Режим доступу: <http://medbib.in.ua/sovremennyiy-boy-ego-vliyanie-psihiiku-38882.html>

Мотков, С. О. (2019). Адаптаційні механізми особистості. *Психологія і особистість*, 1 (15), 22–36. Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/13406>

Осницкий, А. К. (2004). Определение характеристик социальной адаптации. *Психология и школа*, 1, 43–56. Режим доступу: <https://psyhoinfo.ru/opredelenie-harakteristik-socialnoy-adaptacii>

Попович, О. В. (2013). Сутність і зміст адаптації: філософський аналіз. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 56, 228–239. Режим доступу: <http://vestnikzgia.com.ua/article/download/22723/20340>

МЕДІАПСИХОЛОГІЯ МІЖГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЕМОЦІЇ, КОГНІЦІЇ, ДІЇ

Найдьоновна Любов Антонівна

доктор психологічних наук,

член-кореспондент НАПН України,

заступник директора з наукової роботи

Інститут соціальної та політичної

психології НАПН України

<https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>

В історії воєн і геноцидів відомо багато прикладів, коли саме медіа відігравали важливу роль у розгортанні історичних подій, визначенні їхніх особливостей і ступеню важкості наслідків. До прикладу, Голодомор в Україні 1933 року супроводжувався інформаційною блокадою і фальшуванням реальності для зовнішнього світу, який не міг уявити, що країна, яка продає зерно на зовнішні ринки, виморює голодом частину свого населення.

Інший більш сучасний всесвітньо відомий приклад – це геноцид в Руанді 1994 року, щодо якого підтверджено деструктивну роль радіопропаганди,

коли у місцевості, де не приймалися в силу ландшафту радіосигнали і люди не слухали радіопередачі злочинів геноциду було здійснено значуще меншу кількість. Міжнародний трибунал Руанди визначив, що в радіопередачах компанії Radio Television Libre des Mille Collines (RTLM) дійсно містилися етнічні стереотипи у спосіб, який пропагував презирство та ненависть до населення тутсі, заклики до слухачів шукати і зі зброєю в руках виступати проти ворога (Keith Somerville, 2012). Роль медіа і відповідальність журналіста щодо розпалювання конфліктів неодноразово ставала предметом аналізу і в балканських подіях розпаду колишньої Югославії, коли на розвиток подій мала вплив навіть одна окрема журналістська фотографія (Milorad Ivanovic, 2022).

Сучасна війна росії проти України має принципового гібридний характер, який включає значущу інформаційну складову, численні інформаційно-психологічні спецоперації, спрямовані на населення нашої країни і на підготовку громадян росії до вторгнення в іншу суверенну країну шляхом створення образу уявного ворога, обґрунтування необхідності превентивного удару тощо. Саме тому медіапсихологія в сучасний період має бути усвідомлена як пріоритетна наукова галузь, призвана на доказовому рівні давати відповіді на нагальні практичні запити щодо комунікації в медіапросторі з власними громадянами і населенням країни-терориста росії.

Мета цієї роботи – окреслити ключові моменти медіапсихології війни в розділі перспектив дослідження міжгрупової взаємодії в воєнних умовах.

Насамперед, зауважимо, що ситуація зовнішнього втручання, нападу росії на Україну принципово змінює акценти в оцінюванні ролі компаній медіавиробників, і окремих журналістів, а також і громадян які є генераторами контенту в новітніх медіа соціальних мереж. Воєнний час накладає обмеження на розповсюдження інформації, якою може скористатися ворог (переміщення наших військ, точне потрапляння ракет, яке може слугувати для коригування наступних пострілів тощо), висміювання ворога, і навіть мова ненависті до ворога є необхідними сьогодні для підтримання морально-психологічного стану війська. Разом з тим, неправомірне розширення мови ворожнечі на внутрішній простір міжгрупової взаємодії країни не відповідає демократичним нормам, навіть з обмеженнями війни. Згортання демократії і саморегулювання системи медіа неприпустимі в сферах, які не стосуються безпосередніх бойових дій і мілітарних питань. Навпаки, ми маємо нагадувати, що саме за демократичні права і свободи у протистоянні розширенню російського тоталітаризму іде ця війна, адже українські громадяни вибрали шлях до демократії і захищають від ворога цей свій вибір.

Міжгрупові процеси, які змінює війна, потребують свого дослідження. Як зазначав М. М. Слюсаревський у своїй доповіді Національній академії педагогічних наук України, з'явилися нові лінії соціальної поляризації в

суспільстві, прояви загострення конфронтацій у просторі соціальних контактів на ціннісно-смысловому рівні: свій–чужий, друг–ворог, перемога–зрада, люди–нелюди, прощення–покарання. У суспільстві формуються нові численні когорти воїнів, ветеранів і тих, хто не зазнав безпосередньо впливу бойових дій, мігрантів і внутрішньо переміщених осіб безпрецедентних обсягів, приймаючих громад і тимчасово окупованих спільнот, волонтерів і донаторів тощо.

У медіапросторі теж формуються нові феномени, зокрема й ризиковані форми інформаційної поведінки, такі як медіатравмування (ретравматизація), несамоконтрольоване споживання (адиктивне, компульсивне), а також прагнення до миттєвого поширення інформації, яке експлуатується ворогом, і власне, потоки ворожої пропаганди та дезінформації. Усі ці обставини демонструють, наскільки важливою складовою національної безпеки є сьогодні рівень медіаграмотності громадян, здатний стійко протистояти ворожим наративам і психологічним мішеням інформаційної війни, бути резильєнтним до травматизації, в тому числі в медійній формі.

Аналіз тем соціального протистояння в соціальних мережах (Фейсбук і Телеграм) дав змогу виокремити такі напрями поляризації. У період до 24 лютого найбільш актуальними були теми поляризації: соціально-економічні «Олігархи» і прості люди (за ринкову конкуренцію/патерналізм); культурно-історичні, зокрема «Мова» (проросійськість/українство); політичні (зелобобики/порохоботи), поколінні, міжрегіональні, міжконфесійні, воєнно-цивільні. Повномасштабно-воєнні (оновлені) теми протистоянь включають у себе: війна–мир, цивільні–воєнні (воїни–волонтери – тил–мир), Евакуаційні (виїхали–лишилися); Окупаційні (виїхали–лишилися); Травмівні (рівні втрат); Політичні (мир–перемога); Медійні (обмеження свободи слова–необхідність критики влади). Це лише перші угруповання зафіксовані в формі полілогів коментаторів під найбільш обговорюваними постами повідомленнями в соціальних мережах протягом перших трьох місяців війни, в яких було виявлено перехід на мову ворожнечі та руйнування адекватного діалогу агресивними нападками, звинуваченнями, цькуванням. Дослідження цих оновлених поляризацій та оцінка міри їхнього впливу на учасників є надзвичайно актуальними завданнями медіапсихології війни.

Окремо варто зазначити трансформації, які відбуваються у медійному просторі, що не пов'язані напряму з поляризацією, але можуть мати серйозний вплив на її перебіг. Інформаційна війна і тоталітарна пропаганда (в формі ідеї постправди в російському трактуванні – епохи, коли правда перестає мати значення) проявляється у фальшуванні подій (фейки), фальшуванні історії держав та ідентичностей, у формі чорної педагогіки, яка забезпечує продукування потрібних тоталітаризму ідей і людей; руйнуванні інформаційної і когнітивної визначеності (заплутування, множинні інтерпретації,

зміни трактування); перекручуванні логіки (дводумство «двоємыслие», руйнування механізму мислення через знецінення причинно-наслідкових зв'язків); руйнування механізмів громадянської згуртованості в протиставленні і підміні над-ідеєю супер-нації, «руського міру» і т. п.

Також варто розуміти, що в інформаційному просторі трансформації зумовлені й необхідністю контр-пропаганди, що потребує нового співвідношення зі свободою слова і самовираження під час бойових дій та критеріями якості контенту. Звісно, це нове співвідношення є тимчасовим, проте не варто й забувати приказку про те, що немає нічого більш постійного, чим тимчасове. Суспільство має контролювати ці трансформації і працювати на відновлення мирного інформаційного простору із завершенням воєнного часу. Які ж трансформації є доречними для воєнного часу: першопріоритетність підтримки морального духу війська, обмеження відкритих джерел для неможливості їх використання ворогом для коригування вогню, інформування про реальні жакливі події і протидія виснаженню медіатравматизацією, протидія ІПСО – інформаційно-психологічним операціям ворога, підтримка своїх ІПСО. Така концентрація інформаційного простору на цілях перемоги, повернення тимчасово окупованих територій, вибудові довіри воїнам – є цілком виправданою в умовах війни. Проте моральні дилеми в журналістській діяльності (безсторонне забезпечення інформацією) і громадянській позиції (включеність у протиборство з агресором) будуть розв'язуватися персонально в кожній проблемній ситуації.

Медіапсихологія, яка є основою медіаосвіти в Україні, має також досліджувати і розробляти модифікації навчальних матеріалів у сфері забезпечення медіаграмотності та стійкості проти інформаційних впливів, спрямованих на послаблення спротиву.

Аналіз завдань інфомедійної грамотності і карти складових медіаграмотної інформаційної поведінки, які використовувалися в проектах IREX «Вивчай і розрізняй» дали змогу змінити розмірність складових, упакувавши їх у чотиригранний простір групової рефлексії. Першу вищу грань створює рефлексія ідентичності, розуміння і глибоке переконання в дієвості своїх самовизначень і реальності цінностей. Механізм мета-цінностей, коли вони не залишаються лише декларованими і відірваними від дій, а визначають вчинки людини – ось головне світоглядне новоутворення, яке формується в процесі набуття медіаграмотності. Другу рефлексивну грань утворюють прагнення якісних медіа і адекватної інформаційної бульбашки. Можна теоретично мати можливість доступу до альтернативних джерел інформації, але не користуватися ними, обираючи ті, які можуть зовсім не відповідати реальності. За вдалим виразом про руських медіаспоживачів – споживати медіа, щоб знати, як домовилися брехати безпечно (лінія партії за радянських

часів, лінія путіна за сучасних). Турбота про власну свідомо сформовану бульбашку і рефлексивний контроль її рівня деформацій реальності – це відповідальність сучасної медіаграмотної людини. Третю грань складає рефлексія медіатворчості і самовираження – заради реальності, а не заради самої системи медіа з її обмеженнями форматами, редакційними стандартами та іншими технологічними та іншими регулятивами. Інформаційний вчинок може змінювати реальність, змінюючи думку про неї у тих, хто скористається створеним контентом. Комунікативна медіатворча модель медіаосвіти – це насамперед про інструментальне оснащення міжгрупової взаємодії.

І ще одна рефлексивна грань, яку можна було б віднести до трансгуманістичних тенденцій, хоча в межах нашого підходу ми пропонуємо дискурс цифрового гуманізму. Наша інформаційна поведінка не є лише нашою особистісною справою, чи навіть одночасно квантом міжгрупової взаємодії. У контексті майбутніх тенденцій взаємодії з прийдешнім штучним інтелектом, ми всі є генераторами даних, наша інформаційна поведінка – є способом генерації даних в інформаційному просторі, і тим самим ми впливаємо на те, як навчається штучний інтелект з великих даних. Кожен з нас виховує штучний інтелект, бере участь у машинному навчанні, в якому первинні коди створюють нові алгоритми, що найкраще відповідають реальності даних, які потрібно обробити. У цьому кіберпсихологічному сенсі в медіаграмотності цифровізованого суспільства має бути закладена і кіберрефлексія, що надбудовується у взаємодії з репрезентативними рефлексіями людських істот. Така нова рефлексивна рамка інфомедійної грамотності не суперечить переліку умінь цифрової грамотності і дає просторові орієнтири розвитку медіаграмотності в особливих умовах війни.

Принципами трансформації інформаційної поведінки для здорової взаємодії з воєнізованим інформаційним простором мають бути насамперед спрямовані на те, щоб у споживанні інформації і свідомої організації інформаційної бульбашки орієнтуватися насамперед на ту медіапродукцію, яка наразі посилює власну стійкість. Потрібно зберігати баланс між медіагенерованою інформацією і джерелами довірчої спільноти, власними спостереженнями і повноформатним спілкуванням. Можна погодитися, що для воєнного часу досить ресурсними можуть бути такі рекомендації: «Не витрачайте час і душу на ворожі джерела» (сила душі потрібніша для переживань про більш значущі і важливі речі). «Бережіть мережу друзів, яким довіряєте, спілкуйтесь, користуйтеся фактчек-агрегаторами». «Уникайте травмівних візуалізацій в медіа для покращення свого психологічного стану» (наш психічний ресурс теж потрібен для перемоги, для підтримки тих, хто тимчасово слабне, тих, кому ще гірше). Звертайте увагу на цитованих експертів, їхню історію, репутацію. Орієнтуйтеся на якісні медіа, вони запрошують якісних експер-

тів. І не забуваймо нагадувати: «Війна обмежує свободу слова – Ми повернемо мир і свободу слова».

На останок іще один аспект міжгрупової взаємодії, який стосується прагнення дітей долучитися до боротьби за перемогу. Війна – це не дитяча справа, цивілізована країна не може залучати дітей до бойових дій, має захищати дитинство, це імператив. Підлітки, які живуть в інформаційному просторі, взаємодіють з російськими підлітками, прагнуть здійснювати свої інформаційні операції, переконувати (і на жаль, це без підготовки часто не вдається), впливати, як виходить, а інколи підставлятися і наражатися на небезпеку. Стихійно ці процеси міжгрупової однопоколінної взаємодії будуть відбуватися, проте, варто опанувати стихійність і зменшити травмівний потенціал такої взаємодії, розвиваючи український інформаційний патріотизм і його інструментальне оснащення і етичні регулятиви. Досвід війни не проходить безслідно, але реабілітація викривлень психіки і повернення до мирного існування і світовідчуття мають враховуватися педагогами і батьками як значний ризик.

Завершуючи огляд завдань розвитку медіапсихологічних досліджень під час війни, варто наголосити, що крім захисту від країни терориста в інформаційному просторі можуть розвиватися й інші тенденції міжгрупової взаємодії, спрямовані на населення агресора, зокрема в інтенсифікації поляризацій військового часу серед населення, а також руйнації тоталітаризму і підтримки національного самоідентифікування і самовизначення в різних регіонах імперії. Цей напрям аналізу міжгрупової взаємодії в медійному просторі є досить перспективним для подальшого осмислення і опрацювання.

Література

Слюсаревський, М. М. (2022). Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді: Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 4 травня 2022 року. *Вісник Національної академії наук України*, (6), 85–92. <https://doi.org/10.15407/visn2022.06.085>

Ivanović, M. (Ed.), 2020. *Belgrade Noir*. NY: Akashic Books.

Somerville, K. (2012). *Radio Propaganda and the Broadcasting of Hatred: Historical Development and Definitions*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York : Palgrave Macmillan.

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У МІЖГРУПОВІЙ ВЗАЄМОДІЇ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Плетка Ольга Тарасівна

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*
<http://orcid.org/0000-0002-9248-246X>

Однією з базових характеристик людини є її ідентичність. Якою вона себе вважає, хто вона у своєму житті, якою її бачать інші – ці питання постають перед кожним підлітком і час від часу супроводжують людину протягом життя.

Серед питань ідентичності вагоме місце займає територіальна ідентичність, яка відображає ідентифікацію людини з місцем проживання (будинком, вулицею, громадою, містом чи селом, країною), тобто її належність до певної території. З одного боку – це питання унікальності таких спільнот та груп, а з другого – тотожність цінностей, уявлень особистості з уявленнями та цінностями інших учасників груп та спільнот.

В такому середовищі народжується первісне питання безпеки існування: свій чи чужий переді мною, мені зараз треба розслабитися чи, навпаки, напружитися та бути готовим захищатися у разі необхідності. Такі питання постають не тільки перед окремою людиною. Під час міжгрупової взаємодії ці питання можуть бути ключовими.

Зважаючи на те, що кожна територіальна група (мала й велика) має власну унікальність, ми можемо скласти її певний «портрет», характеристики, за якою групу можна буде розпізнати. Такі характеристики, з одного боку, полегшують групову ідентифікацію, а з другого – породжують стереотипне, а іноді й упереджене, ставлення до представників таких груп. Також зауважимо, що всередині територіальних груп не може бути монолітного одноставного ідентифікаційного коду. Кожна людина унікальна по своїй суті, але вона може притримуватися певних загальних правил існування групи і бути активною чи пасивною її частиною. Також людина може не знати всіх членів територіальної групи особисто або бути членом громади лише номінально і тоді ми кажемо, що реальна група частково уявна.

Міжгрупова взаємодія відбувається між активними її учасниками, інші ж просто погоджуються з підтримкою цього процесу комунікації. Зазвичай йдеться про конструктивну взаємодію, яка активізує певні зрушення в житті таких груп.

Війна внесла свої корективи у наші уявлення щодо міжгрупової взаємодії. Розподіл на «свій – чужий» став більш прозорим і важливим. Так, якщо до повномасштабного вторгнення люди були готові шукати компроміси та

домовлятися один з одним, то наразі триває стійке протистояння навалі окупантів, і, як наслідок, риторика стала більш категорична і однозначна.

Інтерв'ю з респондентами, що проживають в різних регіонах країни, показало, що більшість навіть не замислювались до лютого 2022 року про важливість власної територіальної ідентичності, вони казали, що свою територіальність не розглядали як життєво-необхідний фактор благополуччя.

Риторика війни поставила територіальність майже головною соціально-психологічною характеристикою людини. Чітко відокремились психологічні кордони між воюючими країнами. Якщо раніше люди шукали те, що об'єднує, робить взаємодію зрозумілою, то зараз, навпаки, відбувається пошук того, що відрізняє ці територіальні групи, посилює унікальні характеристики та закріплює їх ознаки у свідомості учасників групи.

Територіальна ідентичність стала небезпечним аргументом: за неї вбивають. Однак чим більше протистояння, тим чіткіше звучить «голос» територіальної належності, який надає сил боротися за власні землі, країну та своє життя.

На четвертому місяці повномасштабної російсько-української війни нами було проведено опитування мешканців так званої «сірої» зони, а саме, м. Мирноград Донецької області, щодо особливостей прояву їхньої територіальної ідентичності в умовах війни. Респондентами стали 53 жінки, які працюють в міській системі шкільної освіти. Розподіл за віком: 21–30 років – 12 осіб, 31–40 років – 18 осіб, 41–50 років – 10 осіб, 51–60 років – 8 осіб і 61–70 років – 5 осіб.

На запитання: «що для Вас означає належати територіально» респонденти відповіли таким чином: мешканцем (за частотністю 19 виборів – 36 % від загальної вибірки), громадянином (8 виборів – 15 % від загальної вибірки). Інші вибори (1–6) такі: бути вдома, бути в безпеці, жити на своїй території, мати свій простір, мати спільні цілі, контакти з іншими, бути активним та відповідальним.

Інші запитання стосувалися особливостей взаємодії з членами своєї та іншої територіальної групи. Так, для інгрупи важливими стали такі характеристики взаємодії: відкритість (12 виборів, 23 % від загальної вибірки), справедливість (8 виборів, 15 % від загальної вибірки), доброзичливість (8 виборів, 15 % від загальної вибірки) та факт належності до групи (7 виборів 13 % від загальної вибірки).

При взаємодії з іншими територіальними групами найбільш вагомими для респондентів стали характеристики: доброзичливість (18 виборів, 34 % від загальної вибірки), дружність (13 виборів, 25 % від загальної вибірки) та ввічливість (6 виборів, 11 % від загальної вибірки). Загальною характеристикою взаємодії була названа доброзичливість, що підкреслює паритетний характер відносин між групами.

Серед можливих стратегій міжгрупової взаємодії респонденти виділили співпрацю (31 вибір, 58 % від загальної вибірки), взаєморозуміння (8 виборів, 15 % від загальної вибірки), спілкування (6 виборів, 11 % від загальної вибірки) та взаємодопомогу (5 виборів, 9 % від загальної вибірки).

На запитання про ставлення до ворожих проявів міжгрупової взаємодії респонденти відповіли, що негативно (18 виборів, 34 % від загальної вибірки), та викликає незрозуміння та агресію (по 6 виборів, 11 % від загальної вибірки). При цьому у разі конфлікту респонденти готові домовлятися (31 вибір, 58 % від загальної вибірки), шукати компроміс (10 виборів, 19% від загальної вибірки), або заспокоювати (5 виборів, 9 % від загальної вибірки) чи при необхідності – нападати (5 виборів, 9 % від загальної вибірки).

Цікавим виявилися відповіді на запитання «Чи змінилися Ваші стратегії взаємодії під час війни?». Думки респондентів розділилися майже наполовину: 47 % респондентів зауважили, що не змінилося, а 53 %, що змінилися. Уточнення щодо змін стосувалися ставлення до інших, особистісні мотиви та ставлення до ситуації. Серед наративів, що характеризують зміни стратегій взаємодії з іншими територіальними групами під час війни, поширеними є такі: «війна відкрила очі», ненависть до агресора та повага до своїх, зменшилась щирість у комунікації, з'явилась невпевненість в собі, страх за інших, настороженість, терпіння, бажання підтримати своїх, допомагати та захищати людей, придивлятися до них, переживати за країну, відбулося поділення людей.

Респонденти зауважують, що війна внесла корективи у звичні патерни взаємодії з іншими територіальними групами, вони тепер більш емоційно заряджені. Так, з'явилися злість та агресія до ворожих проявів, сум та розпач, страх та обережність, образа та ворожість.

Однак цікавою була відповідь однієї респондентки, яка написала, що ворогів немає. Така відповідь підштовхнула до аналізу відповідей респондентів під призмою їхніх захисних механізмів. Найбільш «затребуваними» виявилися механізми психологічного захисту, такі як уникання, ігнорування та витіснення потенційно травматичних переживань відносно війни.

Війна, як крайня форма міжгрупового конфлікту, зазвичай стосується непорозуміння між представниками різних територіальних груп щодо існуючих кордонів держави. Територіальні претензії агресора призводять до застосування зброї та бажання знищити населення, яке проживає на так званих спірних територіях. Однак важливим є рішуче ставлення населення «спірних територій» до своєї землі та відчуття належності до своєї країни.

Повномасштабне вторгнення, яке супроводжувалось закликами знищити українців, спонукало жителів України до консолідації задля перемоги над ворогом та проявило в повній мірі важливість відчуття належності до країни. Якщо, зазвичай, у мирний час територіальна ідентичність сприймалася як

даність, що не потребує доказів існування, то зараз – це основний аргумент у війні, як право бути собою на своїй території.

Захист кордонів держави також закріплює національну ідентичність, яка спонукає до перегляду цінності культурної спадщини, мови та віросповідання її населення. З'являється гордість щодо належності до такої сильної нації, як українці, з їх освіченістю та завзятістю, працьовитістю та доброзичливістю.

У міжгруповій взаємодії відходить на другий план ставлення українця до себе як меншовартісного за інших. Тобто, війна з її жахіттями, втратами, розрухою має й потужний ціннісний вплив на самоусвідомлення важливості ідентифікації себе мешканцями українських територій як представників українського народу.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Процик Любов Сергіївна

*кандидат психологічних наук, науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення
Державний науково-дослідний інститут МВС України*

<https://orcid.org/0000-0002-5440-5826>

Проблема психологічного забезпечення психічного здоров'я особистості зазвичай актуалізується в період соціальних, економічних та політичних кризових змін у країні. У зв'язку із війною, втратами, зміною звичного стереотипу життя, зниженням його якості нині у нашій державі криза носить не приватний характер, а охоплює усі сфери життя особистості, в тому числі психічного здоров'я. Наслідками цих трансформаційних процесів стає реорганізація різних сфер життя соціуму в умовах невизначеності: з одного боку, проявляються нефункціональні традиційні ідентифікаційні системи, а з іншого – починають формуватися нові механізми індивідуального самоусвідомлення та групової ідентифікації. До того ж, українському суспільству зараз властиві не лише зазначені внутрішні процеси, а участь держави у світових тенденціях – глобалізація, інтеграція та дезінтеграція в економічній, політичній, освітній та інших сферах.

Сучасні наукові досягнення у дослідженні аспектів забезпечення психічного здоров'я особистості у своїх працях висвітлили вітчизняні та зарубіжні вчені: М. Боришевський, Н. Бредберн, Н. Волошко, З. Кісарчук, О. Кокун, Л. Коробка, М. Корольчук, В. Климчук, А. Лоуен, С. Максименко, Н. Максимова,

Г. Малейчук, Д. Матараццо, К. Мілютіна, С. Миронець, В. Піскун, К. Ріфф, Т. Титаренко, В. Хомік, В. Франкл та інші. Актуальним нині є подальша розробка методів з покращення психічного здоров'я людини, психології здорового способу життя особистості, а також міжгалузева увага до психологічного здоров'я.

Психічне здоров'я – адекватність особистісних проявів (реакцій) навколишньому середовищу, зовнішнім впливам, критичність і можливість приймати норми і правила соціуму, пластичність щодо життєвих обставин, які змінюються, і здібність будувати (планувати) перспективи майбутнього (Приходько, Юрченко, 2020).

Невизначеність – це стресова ситуація для особистості, тому вона завжди супроводжується певними емоційними станами, які можуть бути різними за знаком (позитивні-негативні), за швидкістю розгортання, за якістю прийняття рішення. Відповідно ці емоційні стани обов'язково впливають на сприйняття проблеми та можливість пошуку варіантів її вирішення. А якщо емоційний фон негативний, то потенційна проблема ситуації невизначеності стає неподоланою перешкодою. Саме тому, досить часто ситуація невизначеності додає страху у життя особистості. За страхом може слідувати тривога, паніка, розчарування та невпевненість в собі (Стуліка, Бабкіна, 2021).

Психічне здоров'я особистості може бути порушене домінуванням негативних за своєю сутністю рис характеру, дефектами в моральній сфері, неправильним вибором ціннісних орієнтацій тощо. У стані невизначеності мозок починає працювати у режимі стресу й стає важко приймати рішення. Психічне здоров'я особистості залежить від здатності приймати рішення з урахуванням мінливості та суперечливості контексту, здатності будувати багатофакторні моделі під час аналізу явищ і подій, виявляти творчість. Невизначеність впливає на афективні стани, спонукаючи до розумового моделювання можливих майбутніх результатів (Anderson et al., 2019).

Досліджуючи кризь призму подій сьогодення проблему психологічного забезпечення психічного здоров'я особистості, актуальними є наступні критерії: прийняття невизначеності та фрустраційна толерантність. Для того, щоб особистість могла приймати умови невизначеності та обирала конструктивні захисні психологічні механізми і копінг-стратегії, необхідно сформувати цілісну Я-концепцію. Це дасть можливість розуміння особистісних кордонів, їх утримання і тим самим свободу в діях і виборі – тобто адекватне реагування в ситуації невизначеності.

Першим кроком у адаптації до умов невизначеності для особистості є скорочення горизонту планування. Слід планувати свої дії на коротші проміжки – що робити протягом дня, які плани на наступні кілька годин. При цьому важливо створювати альтернативи за принципом «якщо.., то...».

Наступним кроком важливо обговорювати ідеї, думки та рішення. Навіть в умовах короткотермінового планування важливо, щоб усі рішення проговорювалися і зважувалися усі «за» та «проти». Також актуально дотримуватись рутини, яка допоможе втримати відчуття стабільності.

Далі потрібно долучатись до різних видів діяльності, адже в цей час мозок має змогу зосередитися на чомусь одному, і таким чином тримається в тонусі та лишається функціональним. При цьому не варто забувати про баланс активності та відпочинку. Відповідно, прийняття невизначеності допомагає особистості зберегти цілісність самосприйняття, уникнути деперсоналізації, активізувати й мобілізувати усі наявні внутрішні індивідуальні ресурси для самопідтримки психічного здоров'я.

Для забезпечення психічного здоров'я особистості в умовах невизначеності важливо також формувати фрустраційну толерантність – вміння долати труднощі, здатність до адекватної оцінки фрустраційної ситуації і передбачення виходу з неї, межа допустимого рівня психічного напруження, перевищення якого викликає деструктивні зміни у психіці і поведінці людини. Від рівня сформованості фрустраційної толерантності залежить зниження чутливості до впливу несприятливих факторів, що дозволяє підтримувати психічне здоров'я особистості (Москаленко, Блохіна, 2022).

Таким чином, психічне здоров'я особистості – це динамічний стан внутрішнього балансу різних аспектів життя особистості. Умови війни, в яких перебуває сьогодні українське суспільство, спровокували в людей стан надзвичайної розгубленості. Відповідно для збереження психічного здоров'я потрібно навчитись приймати умови невизначеності та формувати фрустраційну толерантність.

Література

Anderson, E. C., Carleton, R. N., Diefenbach, M., & Han, P. (2019). The Relationship Between Uncertainty and Affect. *Frontiers in psychology, 10*:2504. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02504>

Москаленко О. В., Блохіна І. О. (2022). До проблеми вивчення психологічного здоров'я особистості. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 33(72) 2. С. 92–96.* <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/15>

Приходько Ю. О., Юрченко В. І. (2020). *Психологічний словник-довідник: навч. посіб., 4-те вид., випр. та доп.* К.: Каравелла.

Стуліка О. Б. & Бабкіна А. П. (2021). Психологічні механізми особистісного реагування в ситуації невизначеності. *Молодий вчений, 3 (91).* 193–198. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-42>

ЦІННІСНО-СМИСЛОВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ ВІЙНИ

Ткаченко Олександр Анатолійович

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,

доцент кафедри психології, практичний психолог

Українського фізико-математичного ліцею

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка (Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-7586-0027>

Смисложиттєва динаміка розвою крайньої активної фази російсько-української війни чітко виокремила найважливіший виклик українців і України до вільного світу, який виглядає не інакше як «духовне/соціальне диво». Його творцями стала найбільш соціально і психологічно активна спільнота українців – воїнів-захисників ЗСУ, ветеранів АТО, а також волонтерів, «майданників» тощо, – орієнтованих у своєму життєтворенні на ціннісно-смислово доміную (ЦСД) прагнення до досягнення вищих цінностей гідності, національної самоідентифікації, сомоорганізації тощо. Саме вони де-факто зараз рятують Україну і світ від нищівної російської агресії. Тому їхній досвід такого життя-вчинення має стати основним предметом досліджень гуманітарних наук, насамперед української психології на тлі парадигмального водорозділу між категоріями «діяльність» і «вчинок». Це виділяє її на тлі «східної» (російської) і «західної» (західноєвропейської) психології.

Важливою подією у цьому контексті стала науково-аналітична доповідь, присвячена соціально-психологічному стану українського суспільства відповідно викликам, спричиненим російським вторгненням, підготовлена Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України (Слюсаревський, 2022). На її основі доцільно виділити такі орієнтири як 1) формування у українській спільноті на підґрунті колективної психотравматизації *перцептивного образу* російсько-української війни як *особистісного, соціального та духовного зростання* й відповідно 2) формування особистісної та професійної готовності українських психологів як фахового співтовариства, які поки що за великим рахунком не знайшли свого належного місця активної участі у «психологічній», як вагомій складовій «гібридній», російсько-українській війні з причин: браку необхідних компетентностей та інструментарію; утвердження власної авторської позиції в професійній діяльності і незалежності від російських та інших іноземних психологів; непристосованості традиційних (орієнтованих на «травму») і брак розвивальних (орієнтованих на посттравматичне зростання) практик реальних систем комунікації. За нашою думкою, вирішення цих проблем насамперед пов'язано з прийняттям сучасної картини світу українців,

яка визначається їх ціннісно-смісловою ідентифікацією як вибором між «життям-діяльністю» («мирним» світом) та «життям-вчиненням» (світом який «воює»), що схематично представлено на рисунку.

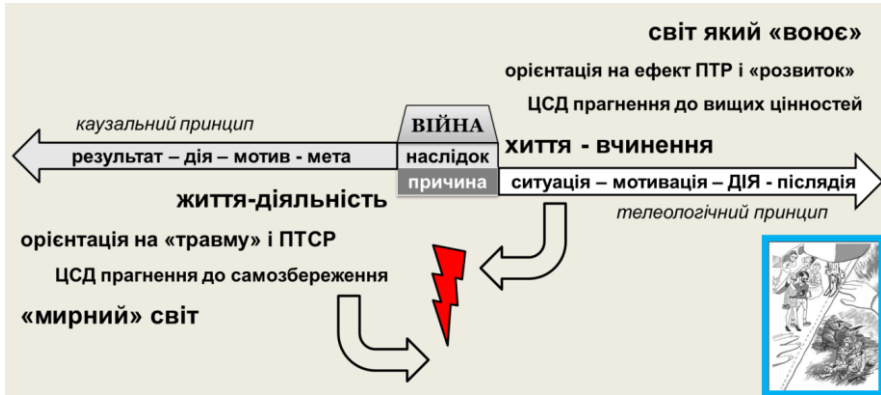

Рис. Ціннісно-смістова картина світу українців в умовах війни

Згідно рисунку, ЦСД прагнення до досягнення вищих цінностей ідентифікує світ (спільноту) яка «воює». Це «життя – вчинення», яке здійснюється за «великою логікою вчинку» (Роменець, Маноха, 1998): *ситуація – мотивація – вчинкова ДІЯ – післядія*. Психологічна практика реалізується як підтримка ЦСД та посттравматичний розвиток особистості. У цьому випадку війна розглядається як *причина* і досліджується за *телеологічним принципом*, коли основним критерієм є виявлення причинно-цілових (сміслових) зв'язків та смислових новоутворень.

ЦСД прагнення до самообслуговування і самозбереження ідентифікує світ «мирної» спільноти. Це «життя-діяльність» яке здійснюється за структурою (Платонов, 1972): *мета – мотив – дія – результат*. Психологічна практика орієнтується на «травму» і ПТСР. У цьому випадку війна розглядається як *наслідок* і досліджується за *каузальним принципом*, коли основним критерієм є виявлення причинно-наслідкових зв'язків.

Основною проблемою стосунків цих світів є їх принципова несумісність, що неминуче призводить до конфліктності. Осмислення багаторічних авторських досліджень та професійного і життєвого досвіду (Гкаченко, 2021) свідчить про те, що вирішення цієї проблеми закладено в розвитку *акмеорієнтованої зрілої особистості* на основі *сміслового психологічного механізму*, що системно функціонує як *акмеорієнтування* як підготовка до розвитку – *акмування* як *влучання* у розвиток – *акмування* як *утримання/ідентифікація* розвитку –

сміслові *новоутворення* як констатація розвитку. Тут вчинок набуває своїх канонічних характеристик і форм, вищої якості і смислу. Відкривається гідна сцена для всебічного розкриття всіх його можливостей. Життя людини набуває вчинкового змісту як «вчинення», орієнтуючись як на *само*-актуалізацію й *само*-розвиток, так і на *іншого*.

Література

Платонов К. К. (1972). *О системе психологии*. М: Мысль, 216 с.

Роменець В. А., Маноха І. П. (1998). *Історія психології ХХ століття*: Навч. посібник. Київ: Либідь, 992 с.

Слюсаревський, М. М. (2022). Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді: Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 21 квітня 2022 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(1). <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124>

Ткаченко О. А. (2021). *Психологія акмеологічного розвитку особистості*: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Інститут психології ім. Г. С. Костюка. Київ. 44 с.

ДО ПРОБЛЕМИ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Хохліна Олена Петрівна

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри авіаційної психології
Національний авіаційний університет, м. Київ,
<https://orcid.org/0000-0002-2126-5011>*

Смисловим утворенням особистості, що характеризує змістову сторону її життєдіяльності на свідомому та несвідомому рівні, є система її цінностей. Цінностям, як системі матеріальних чи ідеальних предметів, значущих для окремого суб'єкта з позицій задоволення його потреб та відповідності існуючим нормам суспільства, відводиться особливе місце в структурі спрямованості особистості (Хохліна, 2021). Цілісне ж уявлення людини про власні сутнісно значущі цінності, про фундаментальні основи власного життя, про своє призначення складає суть смислу її життя (Титаренко, 2013), знайти який є необхідною умовою людського життя (Чудновський, 2004).

Відмічається, що смисл життя знаходиться (Франкл, 1990), твориться людиною як суб'єктом, виникає при взаємодії людини з навколишнім світом – суспільством, соціально-політичною та економічною ситуацією тощо (Титаренко, 2013). Він формується на світоглядній основі, в якій інтегрується цінності певного суспільства. При цьому смисл життя пов'язує життя індивіда з системою, яка підкоряє його собі, але ця підпора, як стверджує М. Рубінштейн, стає власним виявом свободи особистості (Кацішина, 2004). Фактором же утворення смислу життя, за Кантом, виступає ідея, яка набуває вигляду етичного закону, обов'язку, яка доведена до повноти розуміння як вищого блага, що переживається людиною як духовно піднесене. Саме смисл життя дає індивіду у життєвих ситуаціях орієнтир добровільного самопідкорення етичному закону, який піднімає людину над її власною природою (Кацішина, 2004). А тому він розглядається як життєва цінність вищого порядку (Чудновський, 2004).

Смисл життя, як психологічний феномен, складається з цінностей людини – «великих» і «малих» смислів (Чудновський, 2004), цінностей-ідеалів та цінностей-необхідностей (Асєєв, 2004), що знаходяться в певній ієрархії. Цінності-ідеали характеризуються як високозначущі установки; це великі смисли, що стосуються сфери вищих досягнень людини в життєдіяльності, а їх актуалізація і підтримання викликають значне функціональне навантаження та напруження. Незважаючи на те, що смисл життя – це передусім цінності вищого порядку, до смислової сфери особистості входять і цінності-необхідності – рутинні, звичайні установки, або малі смисли, які стосуються задоволення повсякденних потреб та здійснення діяльності у межах звичайних можливостей людини. У смислі життя людини поєднуються обидві групи цінностей, оскільки вона не може жити лише цінностями-ідеалами; але вона не може жити й лише цінностями-необхідностями. Цінності-необхідності реалізуються як поточні, актуальні; цінності-ідеали – як перспективні, вони є своєрідним смисловим резервом, потенціалом, «світлим вогником надій і впевненості в майбутньому» (Асєєв, 2004).

Смисл життя людини, незважаючи на збереження його психологічної сутності, в умовах війни набуває особливих характеристик, які стосуються структури та зміни її типів: наявність в структурі цінностей-ідеалів та/чи цінностей-необхідностей; ієрархія цих цінностей; типи структури смислу життя та їх зміни («конгломерат» смислів; структура, що розпадається; номінальна; авторитарна; гармонійна та ін. (Меренков, 2004). Ці характеристики стосуються й конкретного змістового наповнення смислу життя: а) цінності-цілі та цінності-засоби; б) матеріальні (природні чи предметні), соціально-політичні, духовні (моральні, релігійні, художні, філософські, правові, естетичні тощо); в) цінності-ідеали; цінності-властивості речей, виявлені в

результаті взаємодії з цінностями-ідеалами; цінності-речі, що мають ціннісні властивості; г) індивідуальні, групові, загальнонародні, загальнолюдські; д) цілі в житті, процес життя (інтерес й емоційна насиченість життя), результативність життя (задоволеність самореалізацією); е) цінності-ідеали та цінності-необхідності та ін. (Хохліна, 2021).

Торкнемося основних характеристик цінностей людей в умовах війни. Доступні публікації з цього питання та результати загальнонаціонального опитування населення соціологічною групою «Рейтинг» у березні 2022 року говорять про те, що цінності в умовах війни спрощуються, стають «чорнобілими». З цього приводу капелан морпіхів Андрій Зелінський відмічає, що на передовій у людини чітко структурується система пріоритетів. Колись непомітне тут стає чи не найважливішим. Якщо мирному повсякденню характерна боротьба за статуси та статки, то на війні вони втрачають будь-яке значення, найважливішою цінністю стає саме життя (Руденко, 1917). Дійсно, пріоритетними стають цінності-необхідності – життя, необхідність вижити, зберегти здоров'я, забезпечити можливість існування. Вага цінностей-ідеалів, до яких відносяться й професійна діяльність, як одна з найзначущих цінностей людини, та пов'язані з нею досягнення й наслідки (статус, статки), послаблюється. Професійні плани у людей, їх реалізація розглядаються переважно у зв'язку з післявоєнним часом. Зменшується й значення для людей матеріальних цінностей.

Андрій Зелінський говорить також про те, що війна – це руйнація, й руйнація особистості. Тому особливого значення для захисника набуває людяність, яка уможливується його духовністю (Руденко, 1917). Це й обумовлює, за результатами опитування населення, наявність у смисловій сфері людей у воєнний час високих духовних цінностей, зокрема моральних, філософських, правових, естетичних; цінностей корисності, солідарності, єдності, взаємодопомоги. Особливого змісту в таких умовах набувають й такі цінності-засоби, як характер, досвід.

Слід зазначити, що в умовах війни цінності людей, що знаходяться на передовій та в тилу, мають певні відмінності. Адже на фронті у наших захисників, окрім високих духовних цінностей, серед домінуючих зберігаються й цінності, пов'язані з виконанням діяльності в особливих умовах та тими цінностями, що забезпечують високий рівень її ефективності (відданість, сміливість, мужність, організованість, сила, витривалість, здоров'я, підготовленість військова, фізична, психологічна та ін.).

На структурі ж смислової сфери людей, що знаходяться в тилу, можуть позначатися такі обставини, як: наявність/відсутність роботи, домівки та рідних поряд, необхідність переселення (для таких важливою є цінність повернення додому) та ін. У характеристиці цінностей людини в умовах війни можна

відмітити й ознаки, які розглядаються у віковому аспекті стосовно людей похилого віку. Так, на цінностях починають позначатися скорочення чи можлива втрата життєвої перспективи, а як наслідок – виникають обмежені й приземлені смисли; ставляться цілі «перегрупувати сили», психологічно перебудуватися, сформувати нове ставлення до оточуючого світу й до себе. Така перебудова стосується й використання таких позитивних можливостей, як: ретельність і продуманість дій, робота над мобілізаційною готовністю до неочікуваних подій в житті; прагнення відповідати максимально можливому рівню життєдіяльності, бути у згоді з самим собою, не послабляти вимоги до себе. За цих можливостей життєва перспектива збільшується, заміщується тим, що пов'язане з найближчими – дітьми, онуками, учнями, справою, що продовжується та ін. (Чудновський, 2004).

Література

Асеев, В. Г. (2004). Особенности структурного строения смысловой системы личности. *Смысл жизни и акме: 10 лет поиска*, (Т. 1, с. 35–41). Москва: Смысл.

Кацишина, И. А. (2004). Смысл жизни как объект психологического исследования. *Смысл жизни и акме: 10 лет поиска*, (Т. 1, с. 50–55). Москва: Смысл.

Меренков, В. И. (2004). О выборе смысла жизни в современную эпоху. *Смысл жизни и акме: 10 лет поиска*, (Т. 1, с. 61–71). Москва: Смысл.

Руденко А. Чи існують на війні атеїсти? URL:

<https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/chy-isnyuyut-na-viyni-atyisty>

Титаренко, Т. М. (2013). *Сучасна психологія особистості*. Київ: Каравелла.

Франкл, В. (1990). *Человек в поисках смысла*. Москва: Прогресс.

Хохліна, О., Горбенко, С. (2021). Параметри вивчення смислу життя людини. *Збірник наукових праць ЛОГОС*. <https://doi.org/10.36074/logos-01.10.2021.v2.12>

Хохліна, О. П. (2021). Смысл життя як умова самореалізації особистості. *Moderní aspekty vědy: XIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie* (pp. 266–275). Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/monography-14.pdf>

Чудновский, Б. Э. (2004). Проблема оптимального смысла жизни. *Смысл жизни и акме: 10 лет поиска*, (Т. 1, с. 6–22). Москва: Смысл.

ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩІ ОСОБИСТІСНІ ВЛАСТИВОСТІ ЯК КОМПОНЕНТ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІЛОТІВ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

Чернявська Світлана Миколаївна

*старший викладач кафедри авіаційної психології
факультету лінгвістики та соціальних комунікацій*

Національний авіаційний університет

<https://orcid.org/0000-0002-4443-288X>

Професійна діяльність пілота цивільної авіації завжди визначалась як екстремальна, така що проходить у складних умовах та пов'язана з високою відповідальністю, оперативністю, динамічністю при обслуговуванні, експлуатації, застосуванні складної техніки й автоматизованих систем. В умовах війни формування у пілотів високого рівня психологічної готовності до виконання поставлених трудових завдань набуває особливого значення, адже під час відбиття збройної агресії на нашу державу діяльність пілотів цивільної авіації значно змінилася. Заборона на виконання польотів у повітряному просторі України призвела до вимушених перерв у льотній роботі, що призводить до втрат навичок з пілотування. Деяка частина пілотів, що виконує завдання в інтересах оборони держави, працює у відриві від дому, у високому темпі, як правило зі зміщенням графіку праці (як правило, вночі). Крім того, польоти виконуються на гранично малих висотах в умовах вогневого впливу противника, що виснажує екіпажі і також відбивається на показниках надійності. Встановлено, що прояв стресу у фахівців при роботі в ускладнених умовах залежить як від конкретної екстремальної ситуації, яка виникає в польоті, так і від рівня розвиненості їх професійно важливих та індивідуально-психологічних особливостей. (Наугольник, 2015, с. 159.). А отже психологічна підготовка до професійної діяльності таких спеціалістів має обов'язково передбачати розвиток психологічної готовності до професійної діяльності як довготривалої (потенційної, інтегративної, особистісної) готовності, а також професійно важливих якостей фахівця як одного із структурних компонентів цієї готовності.

Професійна діяльність фахівців авіаційної галузі стала об'єктом вивчення: К. Платонова, В. Денисова, В. Онищенко, А. Скрипця, Б. Гольдштейна, Д. Гандера, З. Гератевоя, В. Пономаренка, Є. Мілеряна, О. Керницького, А. Дранка, О. Горського, Н. Ладогубець, О. Марченка, Д. Приходька, А. Злотнікова, Н. Спіхіної, Ю. Білоцерківської, О. Підлубної, І. Бочарова, Р. Тюпіна, О. Задкової, Н. Турчиної та ін. Проблеми професійної підготовки льотного складу приділяли увагу: О. Альошин, М. Гнатович, П. Корчемний, Р. Макаров, П. Картамишев, О. Тарасов В. Махнін та ін. Питання розвитку професійно

важливих якостей пілотів цивільної авіації розкрито у працях: К. Гуревича, В. Матвєєвої, Є. Климова, В. Бодрова, В. Трошина, С. Молдавської, О. Керницького, І. Сідневої, В. Булави, В. Злагодух, В. Тогобицької та ін.). Однак, професійно значущі особистісні властивості як компонент психологічної підготовки до професійної діяльності пілотів цивільної авіації потребують подальшого вивчення у сучасному контексті, зокрема в умовах війни.

У науковій літературі професійно важливими якостями суб'єкта діяльності називають усю сукупність психологічних якостей особистості, а також цілий ряд фізичних, антропометричних, фізіологічних характеристик людини, які визначають успішність навчання та реальної діяльності. В авіаційній психології для означення здібностей до льотної професії використовується термін «льотні здібності», визначення якого не завжди було однозначним, адже автори займали переважно одну з протилежних позицій: згідно першої позиції льотні здібності є особливими вродженими психологічними якостями, а проблема ефективності та надійності праці розглядалася нерозривно з вченням про типи вищої нервової діяльності (В. Небиліцин, К. Гуревич, В. Матвєєв та ін.), згідно другої – льотні здібності можна формувати так само як і знання, уміння, навички (К. Платонов, О. Конопкін, Л. Нерсєсян, Б. Теплов, В. Г. Бодров, О. Ліпман та ін.).

У сучасній авіаційній психології прийнято дотримуватися підходу щодо розуміння льотних здібностей, запропонованого К. К. Платоновим (Платонов, 1960, с. 23), який виділяв індивідуально-психологічні якості, різноманітне поєднання яких у структурі особистості утворюють льотні здібності. До льотних здібностей автор відносить поєднання цілого ряду якостей, які можна згрупувати наступним чином: якості, що відносяться до мотиваційної сфери особистості (активна спрямованість на льотну працю, прагнення вдосконалювати власну майстерність), якості емоційної сфери особистості (емоційна стійкість, здатність зберігати сенсорні, моторні та розумові навички у складних умовах польоту), якості когнітивної сфери особистості (великий об'єм, широкий розподіл, швидке переключення та стійкість уваги; практичний тип мислення, високий темп мислительних процесів та ін.), а також певні риси характеру пілота (ініціативність, самостійність, кмітливість, сміливість, рішучість, відповідальність, сила волі, настирливість, а також моральні якості: чесність, патріотизм, принциповість).

Розглядаючи психологічну готовність до професійної діяльності як загальну, довготривалу готовність, як підготовленість усіх сфер психіки до виконання діяльності з високою результативністю, як інтегративне особистісне утворення, яка відповідає двовимірній структурі особистості К. Платонова, ми поділяємо також погляд автора щодо розуміння професійно значущих льотних здібностей і погоджуємося з твердженням, що їх можна

формувати так само як і знання, уміння, навички протягом навчання у ЗВО, однак дещо звужуємо це поняття. У запропонованій нами структурі психологічної готовності такі індивідуально-психологічні якості як активна спрямованість на льотну працю, прагнення до вдосконалення власної майстерності відносяться до мотиваційного компоненту психологічної готовності, емоційна стійкість, здатність зберігати сенсорні, моторні та розумові навички у складних умовах польоту, когнітивні здібності – до професійно важливих особливостей психічних процесів. (Платонов, 1986), (Хохліна, 2021). У контексті нашого дослідження професійно значущі особистісні властивості, як компонент психологічної готовності, стосується саме вимог до темпераменту, характеру та здібностей суб'єкта.

На думку таких авторів як К. Гуревич, В. Матвеева, Є. Климов, В. Трошин, С. Молдавська (Ільїн, 2004), для успішного оволодіння льотною діяльністю оптимальними характеристиками нервових процесів (як фізіологічної основи темпераменту) є сила, рухливість, врівноваженість та такі риси характеру, як: самостійність, відповідальність, дисциплінованість, здатність до ризику, рішучість, самовладання та ін. Про загальні розумові здібності суб'єкта праці свідчить коефіцієнт інтелекту, що визначається через певну якість, швидкість й точність вирішення розумових задач та забезпечує продуктивність засвоєння знань і подальшому застосуванні їх у професійній діяльності. Серед професійно значущих якостей майбутніх пілотів варто також виокремити здатність суб'єкта до саморегуляції і пов'язані з нею доцільність, регульованість власної зовнішньої (професійної) та внутрішньої (психічної) діяльності, яка представлена у структурних компонентах психологічної готовності. Зокрема, у психічних пізнавальних процесах та увазі саморегуляція представлена їх довільними видами. В емоційно-вольовій сфері – це здатність до регуляції негативних емоційних станів, стресостійкість, долаання перешкод. У змістовій складовій досвіду – це усвідомлене застосування знань у практичній діяльності, а в операційно-організаційній – це довільні дії, рухи та діяльність в цілому. У професійно значущих особистісних властивостях – здатність до саморегуляції розуміється як ознака сформованості суб'єкта праці, спілкування, поведінки та особистісного зростання.

Таким чином, професійно значущі особистісні властивості майбутніх фахівців авіаційної галузі як компонент психологічної готовності до професійної діяльності потребують вивчення і розвитку для успішного оволодіння ними професійною діяльністю та розвитку їх особистості як саморегульованого системного утворення, що складатиметься з соціально-значущих психічних властивостей, які забезпечують вибірковість відношень та регуляцію поведінки людини як поведінки суб'єкта активності та громадянина України.

Література

- Ильин, Е. П. (2004) *Психология индивидуальных различий*. Санкт-Петербург: Питер.
- Наугольник, Л. Б. (2015). *Психология стрессу*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ.
- Платонов, К. К. (1960). *Психология летного труда*. Москва: Военное издательство министерства обороны Союза ССР.
- Платонов, К. К. (1986). *Структура и развитие личности*. Москва: Наука.
- Хохліна, О. П. (2021). *Теоретико-методологічні проблеми психології*. Київ: Симоненко О.І.

ВІЙНА ЯК ФОРМА ВИЯВУ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ МІЖГРУПОВИХ ВІДНОСИН

Чорна Лідія Георгіївна

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувачка лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ*
<https://orcid.org/0000-0002-8107-7573>

Війна, як складна соціальна ситуація, посилює негативну феноменологію міжгрупової взаємодії, тобто війну можна назвати чинником багатьох негативних соціальних явищ. Однак і сама війна є негативним соціальним явищем. Тому більш точно буде так визначитися: міжгрупові відносини є соціально-психологічним підґрунтям війни, а по суті війна становить граничну, екстремальну форму їхнього вияву. Чому?

Інтрагрупові процеси спрямовані на спільні групові цілі, досягнення яких було б складним або неможливим поза групою, тому безумовно виникає апріорі симпатія, прихильність і конформізм між членами групи. А саме головне в цих процесах – індивід ідентифікує себе з певною соціальною групою і таким чином долає почуття тривоги та невизначеності, ким же він насправді є. Відповіді на питання «хто Я та не-Я?» на рівні міжособового спілкування так і залишать індивіда унікальним, ніколи не стануть вичерпними. Лише порівняння з подібними та відмінними групами людей, узагальнення певних соціальних характеристик людей і віднесення себе до соціальних категорій (до груп характеристик і груп людей) дає людині відчуття спокою.

У складних соціальних ситуаціях, в умовах невизначеності (територіальної; політичної; життєвої; майбутнього тощо) люди відчують смутне, неспокійне відчуття «розсипання» власної ідентичності, коли їхня Я-концепція стає неясною та незрозумілою (Hogg, 2007). Тому вони можуть перейти до екстремальної міжгрупової поведінки, яка базується на групоцентризмі. У таких ситуаціях вони також схильні ідентифікуватися з високовпливовими групами, що забезпечує їм більш чітку та однозначну ідентичність, ніж ідентифікація з низьковпливовими (Hogg, 2014). Таке спонсорство в ідентифікації породжує ревності та соціальний екстремізм у суспільстві. «Стрибки ідентифікації», загрози ідентифікації, її розпад у певний момент можна пов'язати в подальшому політичним і релігійним фундаменталізмом, фанатизмом, ортодоксальною ідеологією, автократичним керівництвом. Люди можуть не просто приєднуватися до високовпливових груп, а й самі, шляхом терору та залякування, ставати такими групами.

Люди воліють бути чимось схожими на інших, а водночас і вирізнятися від них, тому група є оптимальною соціальною структурою перебування людини в світі, презентації себе іншим (Brewer, 1991). Чим більшою є соціальна група, тим вона все менше задовольняє потребу людей у диференціації, їхні прагнення бути унікальними, оригінальними, креативними, але тим більшою мірою вона асимілює людей (Leonardelli et al., 2010). Такі прагнення особистісних звитяг членів групи можуть переноситися за межі групи, реалізуватися за рахунок членів аутгрупи.

Таким чином групові досягнення та підняття за рахунок групи індивідуальної самооцінки, долання невпевненості за рахунок групової ідентифікації, пошук і знаходження оптимальної відмінності людини від інших в групі є основними мотивами перебування людини в ній. Люди просто вимушені бути мотивованими захищати та просувати оціночно позитивні відмінності їхньої групи від інших груп (Hogg & Gaffney, 2018). Груповий фаворитизм уже вказує на існування викликів мирному співіснуванню соціальних індивідів.

Групи є виявом єдності, а у високозгуртованих групах існують ризики абсолютного конформізму, відмови від девіацій поведінки, ієрархізованої структури лідерства, поляризованих норм взаємодії, поляризованого сприйняття інших груп, що провокує екстремальну міжгрупову взаємодію (Hogg, 2014; Kruglanski et al., 2006; Yzerbyt et al., 2004). Порушення таких строгих групових норм для окремого члена групи або відхилення від типового образу члена групи загрожує йому соціальною ізоляцією, виключенням з групи, мобінгом, остракізмом.

Інтрагрупові процеси нерозривно пов'язані з інтергруповими, але модус цих процесів змінюється. Якщо в інгрупі панує єдність, симпатія і конформізм, то стосовно аутгрупи виявляється групоцентризм і дискримі-

нація. Навіть якщо між групами відсутнє змагання за ресурси, у них відсутні діаметрально протилежні цілі (Sherif, 1966), навіть при відсутності конкурентних відносин між групами за престиж, лише факт перебування в групі, лише категоризація себе як члена групи породжує специфічні міжгрупові сприйняття та міжгрупову поведінку (Tajfel et al., 1971). Спостереження за поведінкою когось як члена групи, порівняння власної групи та іншої групи вказують на певні симптоми дискримінації: благовоління до власної групи порівняно з іншою, сприйняття аутгрупи як гомогенної. Ефекти акцентуації (пошук насамперед схожості серед членів подібних соціальних категорій та відмінностей серед членів різних) та ілюзорного зв'язку між неприємними атрибутами та групами меншин є наслідками процесів соціальної категоризації (Tajfel, 1959; Hamilton & Sherman, 1989). Навіть якщо в групі все добре, це не означає, що представникам аутгрупи не дістанеться трішки дискримінації: стереотипів і упереджень. Отже, міжгрупові процеси грають фундаментальну роль у творенні Я-концепції людини: охоплюють інтрагрупові подібності та акцентують міжгрупові відмінності. Таким чином створюється позитивна соціальна ідентичність, але ціна такої позитивності часом занадто велика.

Люди не лише визначаються через соціальну категоризацію («Хто ми є?»), але й оцінюють себе та інших. Тому підсвідомо вони прагнуть установити та підтримувати оціночну вищість власної групи стосовно іншої групи. Незримо йде запекла боротьба за оціночну позитивну виразність групи, за помітність, привабливість групи в соціальному просторі, за зміцнення статусів і престиж групи. Але ця боротьба відбувається не як прямий конфлікт, а як змагання за членів групи, як потенційна можливість представників однієї групи вийти з неї та бути прийнятим у іншій, більш престижній. Якщо проникність групових меж є низькою, якщо груповий статус у соціальному просторі взаємодії є нелегітимним і нестабільним, то зростає загроза прямого конфлікту між групами у суспільстві (Hogg & Gaffney, 2018).

В умовах загроз ідентичності членів групи мінімальні вияви групоцентризму переростають в екстремальну міжгрупову взаємодію. Якщо ж в групі ще й існують негаразди, в ній відсутня здорова групова динаміка, то невдоволення членів групи буде проектуватися на аутгрупу. Якщо група перенесла травму, а травма не була опрацьована та пережита, то в групі формується викривлене сприйняття дійсності, у взаємодії з іншими групами використовуються групові захисні механізми та деструктивні стратегії долання колективної травми (Горностай, 2019).

На когнітивні процеси міжгрупових відносин накладаються групові емоції. Повага, солідарність, провина, зневага, ненависть, гордість, сором супроводжують міжгрупові відносини. Позитивні стереотипи стосовно інгрупи та негативні – стосовно аутгрупи, виправдовують дії однієї групи стосовно іншої.

Лише невеликий контроль зверху однієї групи над іншою породжує стереотипізацію членів групи, яка перебуває в підлеглому стані (Bargh, 1994).

В умовах міжгрупового конфлікту стереотипи стають більш стійкими до змін та більш екстремальними. Стереотипи переростають в упередження, коли люди не просто узагальнено судять про інших, а й сформували несправедливе негативне ставлення до представників інших груп. Представники однієї групи не знають і не хочуть знати про історію, переконання, цінності іншої групи. Так, незнання історії міжрасових відносин домінують у суспільстві групою позитивно корелює з її толерантністю до расових упереджень та проявів расизму (гіпотеза Марлі та її емпіричне підтвердження (Nelson, Adams & Satler, 2013)).

Варто зазначити, що упередження відображають не лише психологічну природу відносин між групами, а й політичні їх аспекти, владно-підвладні відносини. Існують суспільства, в яких населення сильно схвалює соціальні ієрархії, їхню закритість, обґрунтовує групові нерівності, орієнтоване на соціальне домінування, сприймають ідеології та міфи, які легітимізують дискримінацію, чинять опір соціальним змінам, захищають і виправдовують соціальний порядок, навіть якщо він утримує їхню власну групу в невідгданому положенні (Sidanius & Pratto, 1999; Jost, & Van der Toorn, 2012). Про особистісні риси соціальних індивідів, завдяки яким зміцнюються упередження, а саме про авторитаризм і когнітивну закритість годі й говорити.

Врешті-решт до когнітивних та емоційних дискримінаційних процесів міжгрупової взаємодії приєднуються і поведінкові. Упередження переростають у деструктивні форми міжгрупової взаємодії. Починається виявлятися на практиці нетолерантність до представників аутгруп, надалі відбувається їхня стигматизація, дегуманізація, а також ксенофобія, міжгрупова агресія як війна та геноцид. Дегуманізація може відбуватися поза межами міжгрупового конфлікту. Вона буває кричущою та м'якою. Одним із виявів останньої є інфрагуманізація є несвідомим приписуванням власній групі вторинних, більш людських емоцій (любов, віра тощо) порівняно з аутгрупою (Leyens, et al., 2003).

У соціальному полі міжгрупової взаємодії формується статусна ієрархія груп: домінують групи мають монополію влади, а залежні групи перебувають у полі загроз їхньої дискримінації та стигматизації. Певний час підпорядковані групи демонструють неабияку адаптацію до дискримінації. Усередині самих домінують груп починаються процеси диференціації, утворюються субгрупи, якісь з них відчують родинну депривацію (Runciman, 1966). Тут уже батьківська ідентичність (Wagoner & Hogg, 2016) домінують групи опиняється під загрозою. Починаються колективні акції та соціальні протес-

ти. Міжгрупове насильство відбувається стосовно аутгруп та субгруп, які відмежовуються всередині інгрупи.

Існування поряд з групою, а тим більше поряд зі високозгуртованою з усіма ризиками тоталітаризму та екстремальної міжгрупової взаємодії, іншої групи, яка помітно вирізняється від неї за структурою та груповими цінностями (за рівнем конформізму, демократичними нормами взаємодії, за стилем лідерства), а ще й при цьому й за досягненнями, стає загрозою для цієї першої групи, а точніше сприймається як загроза її статусу, розмивання її виразності. Якщо б ця інша група нічим не вирізнялася від першої групи, то їхнє співіснування було б звичним, простим, мирним, гармонійним, можливо навіть непримітним. З часом перша б безболісно поглинула другу або друга сама б добровільно афілювалася б у першу, або вони б утворили союз.

Якщо певний час групи були схожими, подібними, а потім одна з них стала помітно вирізнятися, то ця непомітна несе загрозу ідентичності іншим, бо вони стають менш помітними. Якщо більш помітну групу наздоганяє інша група, то також страждає гордість, престиж, ідентичність цієї першої, первинно більш помітної. Люди задають собі питання: «А хто ж ми тоді?».

Коли до величини групи та рівня її згуртованості додається чинник історії формування її ідентичності та порівняння з групами-сусідами, які таки вирізняються від неї, особливо вирізняються від домінантної групи (ефект помітної виразності групи), то ризики міжгрупової агресії зростають. Загалом можна сказати, що міжгрупова взаємодія задовольняє певні значущі потреби людей та виконує функції: конкуренції за престиж і ресурси; захист і вирізнення власної ідентичності стосовно іншої, зазвичай помітної групи; задовольняють власну самооцінку, почуваються вищими за рахунок стереотипізації, дискримінації, стигматизації аутгрупи.

Отже, міжгрупова взаємодія потенційно містить ризики виникнення екстремальної міжгрупової взаємодії, в тому числі війни. Серед чинників екстремальності міжгрупової взаємодії виокремимо ситуативні (конкуренція груп та ситуативно взаємно протилежні групові цілі), феноменологічні (висока згуртованість соціальної групи, конформізм і поляризація сприйняття аутгруп; виразна помітність аутгрупи у соціальному просторі взаємодії тощо), історичні, політичні, соціальні (історія групи, її травмованість, неможливість опрацювати колективні травми, відсутність групових ресурсів опрацювання внутрішніх конфліктів тощо). Усі ці чинники сприймаються групо-агресором як загрози її престижу та ідентичності. Розуміючи чинники екстремальної міжгрупової взаємодії, соціальні індивіди мають свідомо запобігати екстремальним її виявам.

Міжгрупові відносини є конкурентними та групо- (етно)центричними, але вони не є з необхідністю деструктивними та ворожими (Hogg & Gaffney,

2018). Існують ризики виникнення міжгрупової агресії у вигляді насилля, війни, геноциду однієї групи стосовно іншої, але групи повинні пройти доволі довгий період співіснування, щоб прихильність на користь власної групи переросла в ненависть до чужої, стереотипи в упередження, а вони в дискримінацію на рівні взаємодії між групами, війну та навіть геноцид. Проте чинник часу тут не грає визначальної ролі у розвитку деструктивних тенденцій міжгрупової взаємодії. Групи виробили достатньо механізмів міжгрупової взаємодії, які стримують екстремальні вияви групоцентризму в сприйнятті інгрупою аутгрупи та регулюють цю взаємодію в межах здорової конкуренції, а члени групи мають можливість легітимно та гнучко змінювати свій груповий, а значить і соціальний статус. Конфлікти між групами не завжди призводять до екстремальної взаємодії: насилля, війни та геноциду. Конфлікт між групами може приховувати внутрішні негаразди всередині однієї з груп, її неспроможність розв'язувати свої групові завдання розвитку. Війна є свідченням кризи в розвитку групи, яка виявила міжгрупову агресію. Агресія проти аутгрупи є заміщенням внутрішньогрупової неусвідомлюваної агресії. Конфлікт між групами, який переростає в екстремальні форми взаємодії, може свідчити про сильні загрози ідентичності однієї з груп, її розпад, втрату. Війна є виявом люті та ненависті однієї групи до іншої, якщо ідентичність (історія, ідеологія, міфологія) однієї з них будувалася на єдності цих груп, а інша – вважала це насиллям і неправдою. Війна є виявом екстремальної міжгрупової взаємодії, коли одна з груп отримувала зиск від свого домінуючого становища, а залежна вирішила позбавитися від залежності шляхом власних досягнень та набуття виразної помітності серед інших соціальних груп.

Література

Горностай, П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 22(1), 89-114. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>

Bargh, J. A. (1994). The four horsemen of automaticity: awareness, intention, efficiency, and control in social cognition. In R.S.Wyer, Jr., & T. K. Srull (Eds.), *Handbook of Social Cognition* (Vol. 1, 2nd ed., pp. 1–40). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Brewer, M. B. (1991). The social self: on being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 475–482.

Hamilton, D. L., & Sherman, J. W. (1989). Illusory correlations: implications for stereotype theory and research. In D. Bar-Tal, C. F. Graumann, A. W. Kruglanski, & W. Stroebe (Eds.), *Stereotyping and Prejudice: Changing Conceptions* (pp. 59–82). New York, NY: Springer.

Hogg, M. A. (2007). *Uncertainty-identity theory*. *Advances in Experimental Social Psychology*, 39, 69–126.

Hogg, M. A. (2014). From uncertainty to extremism: social categorization and identity processes. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 338–342.

Hogg, M. A. & Gaffney, A. M. (2018). Group processes and intergroup relations. In John T. Wixted (Ed.), *The Stevens' handbook of experimental psychology and cognitive neuroscience*. Volume 3: Developmental and social psychology. New York: John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9781119170174.epcn414>

Jost, J. T., & Van der Toorn, J. (2012). System justification theory. In P. A. M. van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of Theories of Social Psychology* (Vol. 2, pp. 313–343). London, UK: Sage.

Kruglanski, A. W., Pierro, A., Mannetti, L., & De Grada, E. (2006). Groups as epistemic providers: need for closure and the unfolding of group-centrism. *Psychological Review*, 113, 84–100.

Leonardelli, G. J., Pickett, C. L., & Brewer, M. B. (2010). Optimal distinctiveness theory: a framework for social identity, social cognition and intergroup relations. *Advances in Experimental Social Psychology*, 43, 65–115.

Leyens, J.-P., Cortes, B., Demoulin, S., Dovidio, J. F., Fiske, S. T., Gaunt, R., Paladino, M.-P., Rodriguez-Perez, A., Rodriguez-Torres, R. and Vaes, J. (2003). Emotional prejudice, essentialism, and nationalism. The 2002 Tajfel lecture. *Eur. J. Soc. Psychol.*, 33: 703–717. <https://doi.org/10.1002/ejsp.170>

Nelson, J. C., Adams, G., Satler, P. S. (2013). The Marley hypothesis: Denial of racism reflects ignorance of history. *Psychological Science*, 24, 213–218. <http://doi.org/10.1177/0956797612451466>

Runciman, W. G. (1966). *Relative Deprivation and Social Justice*. London, UK: Routledge and Kegan Paul.

Sidanius, J., & Pratto, F. (1999). *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*. New York, NY: Cambridge University Press.

Sherif, M. (1966). *Group conflict and cooperation*. London: Routledge Kegan Paul.

Tajfel, H. (1959). Quantitative judgement in social perception. *British Journal of Psychology*, 50, 16–29.

Tajfel, H., Billig, M., Bundy, R. P., & Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149–177.

Wagoner, J. A., & Hogg, M. A. (2016). Normative dissensus, identity-uncertainty, and subgroup autonomy. *Group Dynamics: Theory, Research and Practice*, 20, 310–322.

Yzerbyt, V., Judd, C. M., & Corneille, O. (Eds.) (2004). *The Psychology of Group Perception: Perceived Variability, Entitativity, and Essentialism*. New York, NY: Psychology Press.

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО І КОЛЕКТИВНІ ЕМОЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

Чуніхіна Світлана Леонідівна

кандидат психологічних наук,

заступник директора з науково-методичної роботи

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

<https://orcid.org/0000-0002-0813-6741>

Війна як зіткнення великих груп (націй, держав, армій) пов'язана з досвідом переживання екстремальних емоційних станів на індивідуальному і, що важливо, груповому рівні (Слюсаревський, 2022). Саме тому феномен колективних емоцій під час війни заслуговує на окрему увагу психологів.

Нині усталеними є кілька поглядів на те, що таке колективні емоції. По-перше, під цим поняттям розуміють типові для членів певного суспільства емоційні реакції на певні події, які стало проявляються у різних поколінь (Чуніхіна, 2019). По-друге, колективні емоції розглядаються як розділені емоції, що проявляються в одночасному проживанні тих самих або подібних станів різними членами групи/спільноти (Gubeladze, 2020). По-третє, колективними емоціями вважаються індивідуальні реакції на соціальні або політичні події, що виникають на основі певної групової належності або ідентичності. Відтак навіть ті індивідуальні емоції, які суперечать емоційним реакціям більшості членів референтної групи є колективними, оскільки походять з почуття належності індивіда певній групі та є емоційною реакцією на таку належність (Горностаї, 2012; Григорян, & Ефремова, 2014). По-четверте, колективні емоції вивчаються крізь призму групової динаміки, де емоційні реакції окремих індивідів виникають як суто групові феномени (Чорна, 2019; Чуніхіна, 2019).

Наведені трактування колективних емоцій не є конкуруючими або взаємовиключними. Скоріше їх варто розглядати як окремі реєстри колективних емоцій, які можуть актуалізуватися сукцесивно або симультанно. Аналіз проявів колективних емоцій в українському суспільстві напередодні та під час повномасштабного вторгнення російської армії дає змогу виокремити усі перелічені реєстри їхніх проявів. Так, однією з типових реакцій українських громадян на артикульовану наприкінці 2021 – початку 2022 рр. з подачі розвідувальних органів США загрозу російського вторгнення в Україні було продукування жартів та мемів («календар вторгнень» та ін.). При цьому розділеною емоцією, яку українські громадяни проживали одночасно і яку разом намагалися опанувати, була тривога, страх. Важливим емоційним проявом війни є різниця між колективними емоціями, які виникають на основі групової належності в Україні (країні-жертві) і країні-агресорі. В українському суспільстві не спостерігається нарцисичного розщеплення колектив-

них емоцій, і домінуючим почуттям, супроводжуючим приналежність до спільноти, що чинить спротив агресору, є гордість, у той час як російське суспільство виявилось очевидним чином розколоте, хоч і не рівними частинами, на тих, для кого імперська ідентичність є приводом відчувати гордість і підґрунтям нарцисичного зваблення, і тих, кому соромно за свою країну. Нарешті у воюючому українському суспільстві виразно проявляється напруження між «емоціями близькості» (солідарність, симпатія, довіра, братерство) та «емоціями дистанції» (ревнощі, відторгнення, образа), які визначають динаміку внутрігрупових відносин.

Функціональний зміст колективних емоцій під час війни, тобто їх здатність сприяти або, навпаки, заважати суспільному опору зовнішній агресії, пов'язаний передусім з регулятивною, мотиваційною, інформаційною функціями емоцій. Зокрема, колективні емоції регулюють динаміку конфліктів в суспільстві, визначаючи здатність спільноти в цілому та окремих її груп опановувати складні ситуації через посередництво амбівалентних емоцій. Так, наявність політичних суперечностей в українському суспільстві навіть у частково деактуалізованому під впливом війни стані продовжує генерувати зіткнення і конфлікти між різними групами громадян, які, у той самий час, проживають спільний досвід солідарного опору ворогу.

Важливим проявом емоційного регулювання на рівні групи є відреагування колективних емоцій – відкрите (через безпосередню експресію почуттів з приводу трагічних подій) або опосередковане (через ритуалізацію, створення меморіалів, творів мистецтва) вираження емоцій, спричинених травмівною подією (Горностай, 2012). Емоційне відреагування є необхідним для подолання суспільством деструктивних наслідків травми війни та виходом на траєкторію посттравматичного зростання.

Безумовно, колективні емоції – ненависть до агресора, любов до співвітчизників – є потужним джерелом енергії опору. Втім, не можна також ігнорувати загрозу виникнення і розповсюдження іммобілізуючих емоцій – безнадії, безпорадності, фобій тощо.

Нарешті, колективні емоції є джерелом важливої інформації щодо причин і чинників тих чи інших суспільних явищ, способом спільного переживання дійсності і тестування значущості подій, інструментом структурування соціальних ситуацій (Чуніхіна, 2019). Сучасний функціональний підхід в психології емоцій стверджує, що колективні емоції доповнюють раціональний спосіб пізнання реальності, а не заперечують його (Spears, 2010). Колективні емоції можуть як відкрити групі шлях до перевизначення раціональності у більш просоціальний спосіб, так і спричинити серйозне викривлення принципу реального.

Отже, з точки зору впливу колективних емоцій на здатність суспільства чинити ефективний опір агресії та зберігати дієздатність у надзвичайних умовах війни їх (емоції) можна поділити на функціональні і дисфункці-

ональні. Відтак, постає питання емоційного менеджменту під час війни – його суб'єктів, методів, принципів. Досвід російсько-української війни засвідчує вагомому роль політичного та військового керівництва країни, а також офіційних речників та неофіційних лідерів думок у здійсненні такого менеджменту.

Зараз можна виокремити три ключових стилі або напрями в управлінні колективними емоціями, які характеризуються різними способами розв'язання ключових дилем під час війни: вирішення емоційних конфліктів (амбівалентностей); каналізування деструктивних емоційних станів; регулювання рівня мобілізованості суспільства.

Домінантою одного з таких напрямів (стилів) є вибір належного способу каналізування деструктивних емоційних станів шляхом пошуку доступного об'єкта для їх відреагування. Такий спосіб виникає в ситуаціях, які потребують зміщення агресії – коли справжній об'єкт агресивних почуттів з тих чи інших причин не є доступним для безпосереднього відреагування. Прикладом такого стилю управління колективними емоціями (щоправда, пов'язаного з гібридною фазою російсько-української війни) є президентська кампанія В. Зеленського 2019 року, під час якої йому вдалося опанувати хвилю суспільного обурення політикою тодішнього президента П. Порошенка. Втім це обурення, частково внаслідок активації захисних механізмів, а частково – під впливом продуманої інформаційної кампанії опозиційних до діючого президента сил, живилося окрім власних політичних помилок П. Порошенка, ще й зміщеною агресією. Так, за даними опитування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, у лютому 2018 року кількість громадян, які погоджувалися з твердженням, що війну на Донбасі розв'язала порошенківська влада, сягнула 46%¹. Президент власної країни є доступнішим об'єктом для відреагування деструктивних емоцій, що накопичилися протягом років гібридної війни, якій важко відкрито протистояти, ніж лідер країни-агресора, який до того ж цю агресію повністю і категорично заперечує.

Ще один напрям управління колективними емоціями полягає у примусовому розв'язанні емоційних дилем або конфлікту амбівалентних емоцій шляхом пригнічення небажаних емоційних станів, витіснення їх з простору публічно дозволеного. Таким шляхом йде путінський режим, караючи незгодних з агресивною політичною громадян не лише за протестні дії, а й за неналежні почуття. Зокрема, жорстко засуджується та караються усі публічні персони та пересічні росіяни, які виражають почуття сорому, страху, обурення, співчуття до постраждалих з української сторони. Замість управління суперечливими емоційними реакціями російських громадян на війну, що були актуалізовані у перші дні повномасштабного вторгнення, влада в РФ віддає перевагу емоційним репресіям, метою яких є не стільки нормалізація

¹ <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/zv-napr0221OK.pdf>

стану суспільства, скільки його іммобілізація, придушення енергії колективного спротиву і, за великим рахунком, будь-якої колективної дії.

Нарешті ще один напрям управління колективними емоціями під час війни характеризується прагненням лідера(-ів) нормалізувати емоційний стан суспільства шляхом розділеного, спільного проживання усього спектру емоцій, які виникають як реакція на трагічні і героїчні події війни – розпачу, скорботи, люті, надії, гордості, радості, ненависті тощо. Досвід розділеного переживання може бути інструментом послаблення напруги, пов'язаної з актуалізацією конфліктуючих або амбівалентних емоцій, нейтралізації надлишків деструктивної енергії та живлення солідарності як емоційної основи колективного опору агресії. Щоденні звернення президента В. Зеленського до українських громадян, особливо в перші тижні війни, є певним прикладом саме такого підходу до управління колективними емоціями засобами політичного лідерства.

Література

Gubeladze, I. (2020). Collective sense of ownership as to own country and inter-national tensions: a source of confrontation or a factor for unity. *Problems of Political Psychology*, 23(1), 22-37. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-44>

Spears R. (2010). Group rationale, collective sense: beyond intergroup bias. *The British journal of social psychology*, 49 (Pt 1), 1–20. <https://doi.org/10.1348/014466609X481308>

Горностаї, П. П. (2012) Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості*. 89–95.

Григорян, Л. К., Ефремова, М. В. (2014). Коллективные эмоции вины и стыда: обзор современных исследований. *Современная зарубежная психология*, 4, 71–88.

Слюсаревський, М. М. (2022). Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді: Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 21 квітня 2022 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(1). <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124>

Чорна, Л. (2018). Груповий міф як соціально-психологічне явище. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 42(45), 86–94. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi42\(45\).194](https://doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).194)

Чуніхіна, С. (2019). Колективні почуття як чинники становлення соціальної інклюзії. *Проблеми політичної психології*, 22(1), 140–152. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-19>

ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ ФАХІВЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

Яковицька Лада Савеліївна

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри авіаційної психології,
Національний авіаційний університет
<https://orcid.org/0000-0002-6858-7704>*

В умовах війни надважливою є профілактика професійного вигорання, стимуляція стресостійкої поведінки фахівців у виробничих умовах, яка може здійснюватися як в суспільній площині, так і превентивно в кожній установі; коли ретельне виконання виробничих вимог, що забезпечує високу продуктивність, культуру та значущість діяльності, спеціально оцінюється та соціально заохочується. Одночасно впливати на ступінь вигорання фахівців може і матеріальна стимуляція, яка використовується для посилення мотиву вигоди.

Значно складніше під час війни створювати умови для розвитку або підтримання уміння фахівців приймати правильні рішення та уникати при цьому небажаних помилок, які в свою чергу посилюють професійне вигорання. В умовах значного психоемоційного навантаження фахівцю важко зберігати рівновагу та здатність критично оцінювати актуальні складні виробничі ситуації. Здатність критично оцінювати рішення, що приймаються, та власний внесок в нього є важливою для уникнення помилок в умовах прийняття оперативних рішень. Фахівці з психології праці виділяють два типи таких помилок:

- помилки, що допускаються в завданнях з обмеженим вибором (коли потрібно приймати рішення про вибір однієї з можливих дій);
- помилки у завданнях з відкритим кінцем (де також є ряд шляхів, але при виборі будь-якого з них виникають нові завдання) (Котик, 1989).

Важливими завданнями діяльності в особливих умовах є створення позитивної установки до розв'язуваних питань та значущості власного внеску в ситуацію, позитивний настрій щодо результату. Також перед моделюванням того чи іншого рішення треба адекватно оцінити інтереси та ставлення співробітників і, виходячи з цього, вибирати конкретну пропозицію. За таких умов майже всі рішення будуть давати позитивний результат.

Для запобігання надмірному вигоранню працівників необхідно вчасно діагностувати психологічні передумови його виникнення, тому завданням нашого дослідження було вивчення внутрішніх факторів, які окремо або в їхньому поєднанні стають причинами хибних дій фахівців, що обумовленні

їхнім професійним вигоранням або можуть йому сприяти і, навіть, можуть привести до негативних наслідків.

Вибірка складалась з лікарів м. Києва (56 осіб). Для вивчення актуального психоемоційного стану лікарів були застосовані наступні методики: методика В. В. Бойка «Діагностики рівня емоційного вигорання», яка дозволяє достовірно і комплексно оцінити міру вираженості синдрому «вигорання» у фахівців, що працюють в особливих умовах (Кляпець та ін., 2009). У невеликій кількості респондентів (5 %) виявлений високий рівень емоційного вигорання, а також можемо сказати що серед фахівців не було виявлено критичних станів емоційного вигорання. У решти показники вигорання у всіх представлених шкалах знаходяться на середньому рівні прояву.

Самооцінка лікарем себе та власної професійної діяльності тісно пов'язана з емоційними особливостями фахівця, інтенсивністю його праці, бажаним рівнем досягнень. Від самооцінки особистості залежить сприйняття та інтерпретація актуальних стресових подій та очікування щодо власної результативності та дій інших людей. Самооцінка лікарів досліджувалася за допомогою методики С. А. Будасі «Знаходження кількісного виразу рівня самооцінки», яка дозволяє в балах виразити самооцінку особистості (Кляпець, та ін, 2009). Більшість учасників дослідження (86 %) показали адекватну самооцінку, яка вказує на то, що уявлення фахівців про себе відповідає об'єктивним критеріям, які дають результати професійної діяльності, тобто оцінка себе формується на об'єктивних підставах; та є адекватно завищеною, що свідчить про позитивне ставлення щодо себе, самоповагу, прийняття себе та своїх вчинків, зокрема виробничих рішень, відчуття запитаності та власної вправності.

Для оцінки стресостійкості особистості використана методика Т. Холмса і Р. Раге «Визначення стресостійкості та соціальної адаптації» (Кляпець, та ін, 2009). Більшість респондентів (73 %) показали середній ступінь стресостійкості в складних актуальних умовах. Очевидно, що за умов військового часу, стресостійкість сильно випробовується через значне збільшення стресових навантажень. За таких умов фахівці змушені посилювати процеси саморегуляції і значну частку внутрішніх ресурсів витрачати на роботу зі складними психоемоційними станами, що виникають під час розв'язання робочих ситуацій. Саме за умов належної саморегуляції власної стресостійкості фахівець здатен критично, адекватно оцінювати складні виробничі ситуації. Високий ступінь стресостійкості продемонстрували 11 % учасників дослідження. Такі фахівці не витрачають значні ресурси на адаптацію до складних умов та емоційних станів, які супроводжують роботу в складних умовах. Тому діяльність таких фахівців, і професійна зокрема, незалежно від галузі прикладання зусиль стає ефективнішою. 16 % респондентів показали

дуже високий ступінь опірності стресу. Такі фахівці не відчувають високих стресових навантажень через власну впевненість у своїх силах. Виробнича діяльність такого фахівця є завжди ефективною, і мало залежить від актуальної ситуації та психоемоційного навантаження. Це дає можливість говорити про професійну придатність та високий рівень майстерності. Такі фахівці можуть штучно зменшувати власне стресове навантаження через процеси активного пристосування до вимог виробничої ситуації (Яковицька, 2019).

Статистичний аналіз отриманих даних показав залежність між рівнями вигорання, самооцінки та стресостійкості учасників дослідження. Зв'язок між досліджуваними показниками вигорання і самооцінки ($r_{xy} = 0,452$; $p \leq ,009$), вигорання і стресостійкості ($r_{xy} = 0,695$; $p \leq ,001$), самооцінки і стресостійкість ($r_{xy} = 0,873$; $p \leq ,001$) – прямий, дуже високий.

Таким чином, стресостійкість і самооцінку можна визначити як важливі складові, що забезпечують процес праці в емоційноскладних особливих умовах, зокрема у військових умовах, які значно посилюють відповідальність вибору тих чи інших дій фахівцем.

Формування стресостійкості в складних умовах професійної діяльності можна забезпечувати через спрямовані впливи як на себе, так і на співробітників з метою розвитку складових процесу саморегуляції, що сприяють підвищенню резистентності фахівця до особливих умов діяльності. Такі впливи можуть бути як інформаційні, так і емоційно-вольові.

Література

Кляпець, О. Я., Лазоренко, Б. П., Лепіхова, Л. А., Савінов, В. В. (2009). *Методики вивчення повсякденного стресу і способів розв'язання кризових життєвих ситуацій* / За ред. Т. М. Титаренко. Київ: Міленіум.

Котик, М. А. (1989). *Психологія и безопасность*. 3-е изд., испр. и доп. Таллинн: Валгус.

Яковицька Л. С. (2019). Дослідження впливу рівня самооцінки на ступінь стресостійкості студентів-психологів. *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Київ–Ніжин: Видавець «ПП Лисенко М.М.». Том XIV. Вип. 2., 443–452.

МІФОДРАМА ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ: ЗЦІЛЕННЯ, ПРИМИРЕННЯ

Яремчук Оксана Василівна

*доктор психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*
<https://orcid.org/0000-0001-8837-467X>

Пасіонарність – сплеск життєтворчих ідей і енергій, що впроваджуються особистостями і соціальними групами, здатними цінувати їх втілення вище за фізичне самозбереження. Пробудження пасіонарності українського суспільства в умовах війни – це ресурс усвідомлення національної ідеї. Трансляція цінностей і смислів у духовний вимір надає можливість цілісного бачення сенсів історичного досвіду колоніального існування України, геноциду та соціальної аномії. Пасіонарність великою мірою спадкова риса, яка актуалізується в межових станах екстремального напруження емоцій і волі людини. Саме такі стани сприяють екзистенціальному переходу «Життя – Смерть – Життя», осягненню смислів існування індивідуального та колективного суб'єкта. Морально-психологічний стан українського суспільства в умовах війни характеризується посиленням волі до ствердження України як політичної нації.

Відбувається трансформація геополітичної свідомості, постання пасіонаріїв. Героїчний історичний досвід українців резонує з колективними травмами в історичній пам'яті народу і в нинішніх умовах призводить до переоцінки цінностей і смислів, відкриття нових ідей консолідації, солідарності і єднання, здатних об'єднати не тільки Україну, а й транслювати пасіонарні виклики людству.

Викликом для України є роль лідера – генератора ідей у світовому масштабі, здатного запропонувати нові смисли світу, що глобалізується. Важливим завданням є рішуча відсіч маніпулятивним впливам геополітичних гравців щодо майбутнього України.

В якості соціально-психологічного супроводу ефективного виконання зазначеного завдання пропонуємо соціогуманітарну технологію спільного вчинку єднання українського суспільства. Ця технологія базується на соціально-психологічній концепції спільного вчинку творення ціннісно-смыслового континууму консолідації етнокультурних спільнот України і відповідній соціально-психологічній моделі. Цільова аудиторія зазначеної технології, перш за все, лідери – патріоти, які здійснюють керівництво країною на різних рівнях.

Пропонуємо серію психологічних тренінгів та творчих майстерень з усвідомлення національної ідеї України та культурно-історичного потенціалу її майбутнього розвитку. Можливе розгортання зазначеного соціально-психологічного супроводу на ширші кола: лідерів етнокультурних груп в Україні та діаспорі, керівників територіальних громад, очільників громадських і релігійних організацій, політично активну молодь.

Актуальної на сьогодні є трансформація геополітичної свідомості в Україні і світі. Геополітична свідомість є складовою історичної свідомості нації і проявляється в синергії історичної пам'яті, національної ідеї та національного міфу, національної ідентичності.

Геополітичний простір в сучасному розумінні втрачає чітку визначеність (непорушність кордонів, територіальність тощо), для нього характерні не прив'язка до місця, а потоковість. Зараз світові трансформаційні процеси оприявнюють багатогранну, децентралізовану, невпорядковану, хаотичну візію майбутнього. Постмодерн пропонує замість колись єдиного образу світу – віяло образів, кожен з яких створює свої уявлення про геополітичний порядок.

Важливо, що в соціально-психологічній сфері такий стан речей реалізується як множинність ідентичностей індивідів і спільнот, що врешті решт призводить до розмивання й навіть втрати ідентитетів. Образ країни (держави) віртуалізується, стає ідеєю (сміслом). А спільноти, що з державою ідентифікуються, стають смисловими спільнотами.

Війна загострює ці процеси, вона оголює смислову порожнечу і разом з тим призводить до трансцендентування спільнот і особистостей в нові порядки миру. Практичною відповіддю на ці виклики є Творча майстерня «Культурно-історичні смисли: усвідомлення, дарування, зцілення», яка була проведена в пілотажній групі в січні 2022 р. за таким алгоритмом:

1. Визначення складу представників етнокультурних груп
2. Психологічна методика усвідомлення ієрархії цінностей «Шлях до Міста Щастя»
3. Створення індивідуального авторського міфу «Я в українському Минулому, Сьогоденні та Майбутньому»
4. Виокремлення яскравих метафор і символів з написаних текстів
5. Компонування спільного тексту з усвідомленням цінностей і смислів історичного досвіду взаємодії етнокультурних спільнот
6. Написання Вступного Слова до «Книги Буття України» представниками етнокультурних груп. Презентація творчого результату групі.
7. Монологічне інтерв'ю з представниками різних етнокультурних груп
8. Виокремлення ціннісно-смислового континууму спільного позитивного Образу Майбутнього

9. Жива скульптура «Україна – Єдність і Розквітання»

10. Обговорення спільного вчинку і його перспектив.

За результатами цього дослідження нами зроблені наступні висновки.

Міфодрама історичного досвіду передбачає осягнення цінностей і смислів Майбутнього України через усвідомлення Минулого. І трансляцію цього ціннісно-смыслового континууму у Сьогодення.

Тяглість історичного досвіду і його осмислення досягається через суб'єкта, який вчиняє, вибираючи процвітання замість виживання і виходячи таким чином за власні межі, як носій культурної традиції.

Колективна травматизація (війна, терор, катастрофи, геноцид тощо) мають бути «окультурені», ритуалізовані, тобто увічнені в історичній пам'яті з винесенням відповідних уроків і відповідями на запити : навіщо це нам дано, які смисли ми можемо забрати у майбутнє?

Творча Майстерня «Культурно-історичні смисли: усвідомлення, дарування, зцілення», яка виступила емпіричним полем пілотажного дослідження спільного вчинку представників різних етнокультурних груп по: осягненню ціннісно-смыслового континууму консолідації українського суспільства дала науковий продукт, який наближає нас до зцілення і примирення. Цей доробок – ціннісно-смысловий континуум, де напочатку – Мудрість Поколінь, що жили на нашій Землі, а продовження – цінності і смисли Майбутнього, як умова духовного становлення спільноти тут-і-тепер.

Ось ці Заповіді:

- Думай Серцем ,бо Україна Серце Творця
- Бережіть Мудрість Роду, бо Софійність реалізується у вчинках, думках , почуттях
- Гармонія через Лад в Родині, Благоговіння перед Отцем і Матір'ю
- Єдність з Природою як самоздійснення у спонтанній Боготворчості
- Благоговіння перед Життям й Красою як Безумовна Милість
- Самовідданість Чоловіків і Жінок в Коханні як Сотворення у парі
- Благодаріння і благоприйняття негативного досвіду як відважна і доброзичлива взаємодія з Силами Хаоса
- Жіноче начало – Ключ до Світу й Миру, Віра і відданість йому як Духу Святому
- Собор Софії Київської – спільне духовне діляння всіх уроджених і приймаючих Київську Мудрість, Зразок проявлення Людності у суспільстві
- Правитель несе відповідальність та охоплює безумовною любов'ю всіх – Чоловік як Духовний Воїн: Честь і Гідність
- Реалізація за покликанням («сродна праця») як основа Суспільства Вищого Призначення .

Прикладом реалізації цих напрацювань є «Міфодрама історичного досвіду», яка проведена в інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Тема Зустрічі: «Філософія Свободи» до 300-річчя з Дня народження Григорія Савича Сковороди.

У програмі:

- Перегляд художнього фільму «Світ ловив мене , але не впіймав» 2021 року. (короткий метр)

- Виступ Юлії Сак, героїні фільму з доповіддю «Геній і суспільство: Хто? Як? Навіщо?» Презентація її книги.

- Обговорення теми Творчої майстерні, діалоги, групова взаємодія у спільному вчинку перевідкриття постаті Сковороди.

- Драматизація історичного досвіду.

Учасники – науковці, актори, режисери, письменники, художники, музиканти, діячі культури і мистецтва, творча молодь.

Література

Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті: Матеріали П'ятого круглого столу (з міжнародною участю). Спецпроект «Історична нарація та її вплив на національну свідомість українців (25 жовтня 2021), за наук. ред. О. В. Яремчук. – Київ: ІСПП НАПН України. [Електронний ресурс]. URL : <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/ist-v-nas21.pdf>

Яремчук О. В. *Історична психологія: націєтворчий потенціал*: монографія, 2-ге вид. Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. 152 с.

Яремчук О. В. Історична пам'ять як підґрунтя творення спільного образу майбутнього етнокультурних груп у складних соціальних ситуаціях. Л. Г. Чорна (ред.). *Проблемна взаємодія в групах: феноменологія, чинники, профілактика*: монографія [Л. Г. Чорна, П. П. Горностай, О. В. Яремчук, В. І. Вус, О. Л. Коробанова, О. Т. Плетка] (с. 43–49). Кропивницький : ІМЕКС-ЛТД.

Наукове видання

**МІЖГРУПОВА ВЗАЄМОДІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ:
ІДЕНТИЧНОСТІ, КАРТИНИ СВІТУ, ДОЛАННЯ ТРАВМИ**

Матеріали круглого столу
За науковою редакцією П. П. Горностая, Л. Г. Чорної

В оформленні обкладинки використано аматорське фото С. І. Горбачова,
зроблене на центральній площі міста Бородянки Київської області
після її звільнення від російських окупаційних військ

Дизайн обкладинки – *С. І. Горбачов*
Комп'ютерна верстка – *П. П. Горностай*

Підписано до друку 03.08.2022 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 4,5.
Електронне видання

Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України
м. Київ, вул. Андріївська, 15.
Тел./факс (044) 425-24-08
E-mail: recept@ispp.org.ua

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел./факс (044)424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4538 від 07.05.2013 р.